

Wassenaarseweg 56
Postbus 2215
2301 CE Leiden

www.tno.nl

T 071 518 18 18
F 071 518 19 20

TNO-rapport

KvL/JPB 2005.226

**De effecten van Ik (r)ook niet
Een lesprogramma voor groep 7 en 8 van het
basisonderwijs**

Datum	November 2005
Auteurs	M.R. Crone, N.S. Dijkstra D. Frissen T.G.W.M. Paulussen
Aantal pagina's	76
Aantal bijlagen	1
Projectnummer	011.60272/01.01

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, foto-kopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van TNO.

Indien dit rapport in opdracht werd uitgebracht, wordt voor de rechten en verplichtingen van opdrachtgever en opdrachtnemer verwezen naar de Algemene Voorwaarden voor onderzoeksopdrachten aan TNO, dan wel de betreffende terzake tussen de partijen gesloten overeenkomst.

Het ter inzage geven van het TNO-rapport aan direct belang-hebbenden is toegestaan.

© 2005 TNO

Auteurs:

M.R. Crone,
N.S. Dijkstra
D. Frissen
T.G.W.M. Paulussen

Projectnummer

011.60272/01.01

ISBN-Nummer

90-5986-178-7

Samenvatting

Roken is een maatschappelijk verschijnsel waar kinderen dagelijks mee te maken hebben: ouders roken, op straat en op televisie wordt gerookt, tabaksproducten zijn overal te koop en misschien rookt een broer/zus of vriend al. Kinderen zijn vaak uitgesproken negatief over roken: het stinkt en het is ongezond. Deze houding verklaart ook dat slechts 3% van de kinderen in de leeftijd van 10-12 jaar rookt. Onder invloed van allerlei sociale processen verdwijnt bij jongeren de afkeer van roken. Dit resulteert erin dat 20% van 13-14 jarigen rookt (afgelopen 4 weken) en 40% van de 15-16 jarigen. Het aantal rokers neemt dus na de basisschool enorm toe. De overgang naar het voortgezet onderwijs is een periode waarin jongeren erg gevoelig zijn voor factoren die hen sturen in de richting van het beginnen met roken. Er is voor het basisonderwijs echter geen recent ontwikkeld en effectief gebleken lesprogramma gericht op het niet roken.

Vanuit deze wetenschap heeft Stivoro een lesprogramma ontwikkeld over roken voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs, getiteld *Ik (r)ook niet*. Stivoro wil scholen hiermee in staat stellen op een leuke en interactieve manier les te geven over roken.

De evaluatie van het nieuwe rookpreventieprogramma voor leerlingen in groep 7 en 8 van het basisonderwijs bestaat uit een gerandomiseerd en gecontroleerd onderzoek (RCT) en een procesonderzoek. Het onderzoek richt zich op beantwoording van de volgende vragen:

1. Wat is het korte termijn effect van het lesprogramma op de kennis, houding en vaardigheden van leerlingen?
2. Beklijven de effecten na overgang naar het voortgezet onderwijs?
3. In welke mate worden deze effecten beïnvloed door de implementatie van het lesprogramma?

Ik (r)ook niet is een lesprogramma voor kinderen in groep 7 en 8 van het basisonderwijs met als doel het beginnen met roken door kinderen/jongeren tegen te gaan. Het programma is vooral gebaseerd op de sociale invloedbenadering. Deze benadering maakt vooral gebruik van normatieve educatie en training van vaardigheden om weerstand te bieden aan roken. Hierbij wordt aandacht besteed aan het corrigeren van foute opvattingen over het aantal rokers onder volwassenen en adolescenten, het herkennen van hoogrisico situaties om te gaan roken en het bewust worden van de invloed van media, leeftijdsgenoten en familie. De benadering richt zich ook op het aanleren van vaardigheden om te weigeren en het maken van afspraken om niet te gaan roken. Het lesprogramma *Ik (r)ook niet* bestaat uit zes lessen, waarvan drie lessen voor groep 7 en drie lessen voor groep 8.

De effecten van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* werden aan de hand van een gerandomiseerde en gecontroleerde opzet (RCT) onderzocht. De scholen werden a-select toegewezen aan de interventie- of de controlegroep. De interventiegroep gaf de eerste drie lessen van het lesprogramma in groep 7 en de overige drie lessen het jaar er na in groep 8. De controlescholen gaven hun normale lessen. De leerlingen vulden vijf keer een vragenlijst in.

- De eerste en tweede vragenlijst werd door de interventiegroep ingevuld net voor en net na de lessen in groep 7. De leerkrachten konden zelf bepalen wanneer ze de lessen wilden geven.

- De controlegroep vulde de vragenlijsten in op een door hen zelf gekozen tijdstip in het schooljaar. Tussen het invullen van de eerste vragenlijst en de tweede vragenlijst zat een periode van 6 tot 8 weken, dit was ongeveer gelijk aan de periode tussen het invullen van de twee vragenlijsten in de interventiegroep.
- De derde en vierde vragenlijst werden volgens dezelfde procedure ingevuld als in groep 7: door de interventiegroep net voor en net na de lessen in groep 8, door de controlegroep op een door hen gekozen tijdstip in het schooljaar met een periode van 6 tot 8 weken tussen het invullen van de twee vragenlijsten.
- De laatste vragenlijst werd ingevuld als de leerlingen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs zitten, ongeveer halverwege het schooljaar.

De vragenlijst voor de leerlingen bevatte vragen over attitudes ten aanzien van roken, sociale invloed om te roken, eigen effectiviteit en intentie om niet te roken en rookgedrag van de kinderen.

Voor de leerkrachten in de interventiegroep en in de controlegroep zijn aparte vragenlijsten ontwikkeld. Doel van deze vragenlijsten was om een aantal eigenschappen van de leerkracht en zijn omgeving in kaart te brengen die mogelijk van invloed zijn op het gebruik van het lesprogramma *ik (r)ook niet* door de leerkracht. Voor de leerkrachten die het lesprogramma (interventiegroep) uitvoerden is daarom een vragenlijst ontwikkeld bestaande uit vragen over kenmerken van de leerkracht, kenmerken van de organisatie, kenmerken van het lesprogramma en kenmerken van de invoeringsstrategie. De interventieleerkrachten vulden deze vragenlijst in voorafgaand aan de lessen, zowel in groep 7 als in groep 8.

Leerkrachten in de controlegroep kregen een vragenlijst met vragen over achtergrondkenmerken van de leerkracht en kenmerken van de organisatie: deze vragen kwamen overeen met de vragen in de lijst van de interventieleerkrachten. In de lijst van de controleleerkrachten werden ook de activiteiten geïnventariseerd die in de controlegroep op het gebied van roken uitgevoerd zijn. Deze controlevragenlijst werd aan het einde van het schooljaar in groep 7 en in groep 8 toegestuurd.

Het gebruik van het lesprogramma werd gemeten door middel van een logboek. Aan de leerkrachten werd gevraagd na elke les van het lesprogramma het logboek in te vullen. In het logboek werd naar de volledigheid van gebruik en het niveau van gebruik gevraagd. Bij niveau van gebruik is gekeken naar hoe de leerkrachten het lesprogramma gebruikt hebben. Hebben ze het programma vooral als een aanvulling op hun lessen gezien of hebben ze het getrouw volgens de handleiding uitgevoerd of hebben ze zelfs gerichte aanvullingen op de activiteiten van het lesprogramma.

Bij de start van het onderzoek, in september 2002, deden 121 scholen mee. Deze scholen zijn per regio aselekt toegewezen aan de interventie- of controlegroep. In de interventiegroep zijn 62 scholen gestart, in de controlegroep 59.

Procesevaluatie

Er is eerst gekeken naar verschillende kenmerken van de scholen, klassen en leerkrachten en naar hoe het gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* verlopen is. Hieruit komt naar voren dat er weinig verschillen zijn tussen de interventie- en controlegroep wat betreft kenmerken van school en klas. De enige kenmerken waar ze op verschillen zijn de verhouding allochtone en autochtone leerlingen in de klas en of er formeel vastgelegd is in welke leerjaren de lessen over rookpreventie gegeven worden. In de interventiegroep zitten minder allochtone leerlingen en is vaker vastgelegd in

welke leerjaren de lessen over rookpreventie gegeven worden. Er zijn ook geen verschillen in achtergrondkenmerken van de leerkracht.

Wat betreft het lesprogramma *Ik (r)ook niet* hebben alle interventieleerkrachten positieve attitudes over wat ze er mee kunnen bereiken en ze vinden het ook hun taak om deze lessen te geven. Het minst positief zijn ze over de tijdsinvestering en of het wel voldoende aansluit bij de leefwereld van de leerlingen. Indien naar hun eigen effectiviteit gekeken wordt twijfelen ze het meest over of het hun lukt om leerlingen een mening over roken te laten vormen en uiten. Veel van de activiteiten van het lesprogramma zijn ook uitgevoerd door de leerkrachten, hoewel uiteindelijk 55% van de leerkrachten in groep 7 en 30% van de leerkrachten in groep 8 alle hoofdactiviteiten van de lessen heeft uitgevoerd. De minst uitgevoerde activiteiten horen bij de lessen in groep 8 en zijn: leerlingen voor zichzelf laten afspreken hoe hij of zij gaat reageren als hun een sigaret aangeboden wordt, het uitdelen van het niet-roken certificaat en het maken van campagnemiddelen. In zowel groep 7 als 8 geeft ongeveer driekwart van de leerkrachten aan de richtlijnen en werkwijze van het lesprogramma zo goed mogelijk opgevolgd te hebben en het merendeel van de lessuggesties uitgevoerd te hebben, conform de aanwijzingen in de instructie en eventueel met eigen aanvullingen.

Gedragdeterminanten van de intentie en het rookgedrag in de brugklas.

De belangrijkste voorspellers van de intentie om niet te roken en het rookgedrag in de brugklas zijn de veranderingen die sinds groep 7 plaatsgevonden hebben in de attitudes van leerlingen ten aanzien van roken, in de gepercipieerde sociale norm, in het waargenomen gedrag van anderen (modelling), in de sociale druk en in hun eigen effectiviteit om niet te roken. De kinderen die een lagere intentie om niet te roken hebben in de brugklas geven aan dat ze in vergelijking met toen ze in groep 7 zaten vaker vrienden hebben die het roken goedkeuren, vaker vrienden en klasgenoten hebben die roken, vaker sociale druk van vrienden en klasgenoten ervaren om te gaan roken en een lagere eigen effectiviteit hebben om sigaretten te weigeren als ze aangeboden worden. Ze zijn daarnaast sinds groep 7 minder nadelen en meer voordelen aan roken gaan zien. Deze veranderingen in de sociale invloed van de vriendenkring heeft niet alleen invloed op de intentie om wel of niet te gaan roken maar ook op het rookgedrag in de brugklas. De intentie om wel of niet te roken is namelijk een belangrijke voorspeller van het rookgedrag van de leerlingen in de brugklas.

Het lesprogramma zou als effectief beschouwd mogen worden indien het zowel effect heeft op de intentie om niet te roken en het rookgedrag als effect heeft op de gedragdeterminanten die van invloed zijn op deze intentie en dit gedrag.

Korte termijn effecten.

Bij de nulmeting vulden 3173 leerlingen de vragenlijst in, hiervan hebben 2432 (77%) alle vier de vragenlijsten van groep 7 en 8 ingevuld.

Uit het onderzoek blijkt dat het lesprogramma *ik (r)ook niet* na de lessen in groep 7 en groep 8 een effect heeft op de attitudes over de lange termijn nadelen, op de attitudes over de voordelen van roken en op de mate waarin kinderen met hun ouders over roken gepraat hebben. De attitudes over de lange termijn nadelen en de mate waarin met ouders over het onderwerp roken gesproken is, zijn meer gestegen in de interventiegroep dan in de controlegroep. De controlegroep ziet in groep 8 bij de nameting daarentegen significant minder voordelen van roken.

Indien apart naar de lessen in groep 7 en 8 gekeken wordt dan zijn er vooral na de lessen in groep 7 een aantal belangrijke effecten te zien. Deze verdwijnen echter weer in groep 8, meestal voordat de lessen van groep 8 gegeven zijn.

Na het eerste jaar (groep 7) zien de leerlingen in de interventiegroep meer korte termijn en lange termijn nadelen van roken dan de leerlingen in de controlegroep. De leerlingen

in de controlegroep zien wel minder voordelen van roken. Vervolgens verwachten de leerlingen in de interventiegroep na deze drie lessen vaker dat hun directe omgeving niet rookt (minder gepercipieerde modellering) en dat hun omgeving het niet goed zou vinden als zij zouden roken (sociale norm).

Na de lessen 4 tot en met 6 (groep 8) is er alleen een significant effect gevonden op de intentie om volgend jaar niet te beginnen met roken. In de interventiegroep is deze intentie in groep 8 sterker gedaald (in de ongewenste richting) dan in de controlegroep.

Langere termijn effect

Bij de laatste meting (in de brugklas) kon de vragenlijst niet klassikaal ingevuld worden omdat de leerlingen na groep 8 naar verschillende middelbare scholen zijn gegaan. De leerlingen kregen daarom de vragenlijst thuis gestuurd. Bij elkaar heeft 57% van de leerlingen die de nulmeting ingevuld heeft alle vragenlijsten ingevuld.

In de brugklas zijn er effecten van het lesprogramma op een aantal belangrijke gedragsdeterminanten van roken en ook op het rookgedrag zelf. Interventieleerlingen ervaren minder sociale druk, geven aan minder rokers in hun omgeving te hebben, hebben positievere attitudes ten aanzien van niet roken en hebben een hogere intentie om niet te roken dan de controleleerlingen. Vervolgens roken ze ook significant minder vaak dan de controleleerlingen. Deze effecten die op langere termijn gevonden zijn, zijn over het algemeen klein, maar ze zijn wel consequent te zien in een aantal belangrijke uitkomstvariabelen: attitudes, sociale druk, intentie en beginnen met roken.

Effect van het gebruik van het lesprogramma

Het gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* is van belang geweest voor het effect. Naarmate het lesprogramma vollediger gebruikt is en vooral ook als de leerkrachten het niveau van gebruik hoger inschatten, is het effect groter. De volledigheid van gebruik van het lesprogramma in groep 7 is vooral geassocieerd met of de leerkracht vindt dat hij/zij van tevoren voldoende geïnformeerd is over de inhoud en werkwijze van het lesprogramma. De volledigheid van gebruik in groep 8 is vooral gerelateerd aan hoe de leerkracht zijn of haar eigen effectiviteit inschat om het lesprogramma uit te voeren.

Bij niveau van gebruik gaat het vooral om over hoe leerkrachten hun gebruik typeren. Indien ze aangeven zoveel mogelijk de handleiding van *Ik (r)ook niet* te hebben gevolgd, eventueel met gerichte aanvullingen, is het effect bij de kinderen groter dan indien ze dat niet aangeven. Dit niveau van gebruik door de leerkracht is in groep 7 alleen gerelateerd aan of de leerkracht zich iets aantrekt van de mening van anderen over het gebruik van het lesprogramma. Hierbij is vooral de mening van andere leerkrachten en de directie van belang.

Conclusie

Het lesprogramma lijkt kort nadat alle 6 lessen gegeven zijn weinig effect te hebben. Er zijn wel effecten op attitudes en sociale invloed zichtbaar na de eerste 3 lessen in groep 7, maar na de volgende 3 lessen in groep 8 zijn deze effecten er niet meer en op de gedragsintentie lijkt zelf een ongewenst effect te ontstaan. Na deze laatste lessen in groep 8 gaan de leerlingen naar het voortgezet onderwijs. Halverwege de brugklas zijn er wel significante effecten te zien. Zo geven de interventieleerlingen vaker aan dat er minder mensen in hun omgeving zijn die roken dan bij de controleleerlingen. Zij ervaren minder sociale druk en hebben positievere attitudes ten aanzien van niet roken dan de controleleerlingen. Maar nog belangrijkere effecten zijn dat de interventiegroep een hogere intentie heeft om niet te roken en ze zijn ook daadwerkelijk minder gaan roken dan de controlegroep. De mate waarin het lesprogramma gebruikt is door de leerkracht heeft invloed op dit effect. De leerlingen van de leerkrachten die de lessen zo goed mogelijk volgens de handleiding van het lesprogramma gegeven hebben,

eventueel met gerichte aanvullingen, scoren beter op de gedragsdeterminanten van roken en op het rookgedrag zelf.

Het lesprogramma heeft met deze resultaten in eerste instantie toch niet voldaan aan de van tevoren vastgestelde succescriteria, namelijk dat (1) aan het einde van het eerste en tweede jaar van de interventie (na de lessen in groep 7 en 8) de kinderen in de interventieconditie meer vooruitgang hebben geboekt in belangrijke leeruitkomsten, zoals kennis, attitudes, eigen effectiviteit en sociale druk en intentie en (2) dat deze effecten blijven bestaan na de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs. Het eerste succescriterium is niet behaald kort na de lessen, maar wel ongeveer een jaar later in de brugklas.

Een mogelijke verklaring voor dit verlate effect is dat zowel de interventie- als controleleerlingen nog erg tegen roken zijn op het basisonderwijs. Er rookt op dat moment nog bijna niemand en beide groepen scoren hoog op de verschillende determinanten van niet roken en er verandert op het basisonderwijs eigenlijk weinig in deze determinanten. Pas op de brugklas gaan deze determinanten veranderen en is ook pas voor het eerst te zien dat de interventieleerlingen iets met de informatie van *Ik (r)ook niet* gedaan hebben doordat ze een hogere intentie houden en minder zijn gaan roken dan de controleleerlingen. Dit is ook duidelijk te zien in de effecten op gedragsdeterminanten zoals sociale druk en waargenomen rookgedrag van anderen. In de brugklas heeft er zowel in de interventiegroep als in de controlegroep een duidelijke verandering in deze determinanten plaats gevonden. Leerlingen ervaren meer sociale druk dan in groep 8 en geven ook aan dat meer mensen in hun omgeving roken. Echter in de interventiegroep zijn deze determinanten wel significant minder in de ongewenste richting veranderd dan in de controlegroep. In die zin heeft de interventie precies de effecten gehad die beoogd waren met het lesprogramma, namelijk kinderen voorbereiden op de tijd nadat ze overgegaan zijn van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs.

Het gedrag en de gedragsdeterminanten van de leerlingen die de lessen zo volledig en goed mogelijk gekregen hebben is het meest in gewenste of het minst in de ongewenste richting veranderd. De leerkrachten hebben een aantal activiteiten uit het lesprogramma minder vaak uitgevoerd. Dit heeft deels te maken met de eigen effectiviteit van de leerkrachten om deze lessen te geven. Vooral de activiteiten die verder van de normale activiteiten van een leerkracht af staan, worden namelijk minder uitgevoerd. Het gaat dan vooral om activiteiten die er op gericht zijn om leerlingen hun mening over roken en hun vaardigheden om niet te roken eigen te laten maken. Het is van belang om na te gaan hoe deze onderdelen beter ingevoerd kunnen worden en of er ook andere lesmethodes, voor de leerkracht makkelijker uitvoerbaar, te ontwikkelen zijn waarmee leerlingen hun mening en vaardigheden om niet te roken eigen maken. Bij nieuwe methodieken kan gedacht worden aan het vormen van implementatie intenties. Implementatie intenties worden ingezet als een methodiek om de relatie tussen goede voornemens (intenties) en gedrag te versterken. Buitenlandse onderzoeken naar het effect van het vormen van een implementatie intentie door leerlingen over hoe ze denken een aangeboden sigaret te gaan weigeren, zijn veelbelovend.

Het effect is nu vooral zichtbaar in de brugklas. Of dit effect stand houdt een of twee jaar later is echter nog niet duidelijk. Het zou goed zijn om inzicht te krijgen in deze nog langere termijn effecten van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* op de determinanten van roken en het rookgedrag zelf en hoe deze eventueel worden gemedieerd door lessen rookpreventie die in de onderbouw van het voortgezet onderwijs gegeven worden.

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	11
1.1	Aanleiding.....	11
1.2	Doelstelling.....	12
2	Methode.....	13
2.1	Het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i>	13
2.2	Onderzoeksdesign.....	14
2.3	Gegevensverzameling.....	15
2.4	Vragenlijst leerlingen.....	16
2.5	Analyse van het effect.....	19
3	Procevaluatie.....	21
3.1	Respons.....	21
3.2	Achtergrondkenmerken leerkracht, school en klas.....	22
3.3	Kenmerken interventieleerkracht.....	24
3.4	Kenmerken van het lesprogramma en het invoeringsproces.....	25
3.5	Mate van gebruik van het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i>	27
3.5.1	Mate van gebruik in groep 7.....	27
3.5.2	Mate van gebruik in groep 8.....	32
3.5.3	Factoren geassocieerd met volledigheid en niveau van gebruik.....	38
3.5.4	Mening leerlingen.....	38
3.6	Activiteiten controlescholen.....	39
3.7	Conclusie.....	40
4	Determinanten van roken.....	43
4.1	Respons.....	43
4.2	Determinanten van roken.....	44
4.2.1	Intentie.....	44
4.2.2	Rookgedrag.....	45
4.3	Conclusie.....	46
5	Effecten korte termijn.....	47
5.1	Verschillen tussen interventie- en controlegroep bij de nulmeting.....	47
5.2	Resultaten lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i>	48
5.3	Conclusie.....	55
6	Langere termijn effecten.....	57
6.1	Verschillen tussen interventie- en controlegroep.....	57
6.2	Effecten op langere termijn.....	57
6.3	Intention to treat.....	61
6.4	Conclusie.....	61
7	Mate van gebruik van <i>Ik (r)ook niet</i> en het effect.....	63
7.1	Volledigheid van gebruik.....	63
7.2	Niveau van gebruik.....	64
7.3	Effect van achtergrondkenmerken van de school en leerkracht.....	65
7.4	Conclusie.....	66
8	Discussie.....	67

8.1	De effecten	67
8.2	Gebruik van het lesprogramma	69
8.3	Tekortkomingen onderzoek.....	70
8.4	Aanbevelingen.....	70
9	Referenties.....	73

Bijlage(n)

A Lessen

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Roken is een maatschappelijk verschijnsel waar kinderen dagelijks mee te maken hebben: ouders roken, op straat en op televisie wordt gerookt, tabaksproducten zijn overal te koop en misschien rookt een broer/zus of vriend al. Kinderen zijn vaak uitgesproken negatief over roken: het stinkt en het is ongezond. Deze houding verklaart ook dat slechts 3% van de kinderen in de leeftijd van 10-12 jaar rookt. Onder invloed van allerlei sociale processen verdwijnt bij jongeren de afkeer van roken. Dit resulteert erin dat ongeveer 20% van 13-14 jarigen rookt (afgelopen 4 weken) en ongeveer 40% van de 15-16 jarigen (Stivoro, 2004). Het aantal rokers neemt dus na de basisschool enorm toe. De overgang naar het voortgezet onderwijs is een periode waarin jongeren erg gevoelig zijn voor factoren die hen sturen in de richting van het beginnen met roken. Een Frans onderzoek uit 2004 bevestigt dat de meest belangrijke veranderingen op het gebied van roken plaatsvinden in de periode tussen het einde van het basisonderwijs en de eerste maanden van het voortgezet onderwijs (Côté e.a. 2004).

Gezien de fases waarin een niet-roker via het uitproberen en experimenteren, reguliere rokers worden (O'Loughlin et al, 1998), is het van strategisch belang om kinderen van 10 tot 12 jaar al voor te bereiden voordat zij daadwerkelijk voor de verleiding komen te staan om roken uit te proberen. Vooral omdat 30% tot 50% van de experimenteerders uiteindelijk reguliere rokers worden (O'Loughlin et al, 1998). Kinderen daarop voorbereiden vergroot de kans dat jongeren niet-rokers blijven. In een review naar de effectiviteit van niet-roken interventies geven de auteurs ook aan dat een belangrijke aanvulling op de huidige interventies zou zijn om de interventies al te starten op jongere leeftijd, voordat attitudes en beliefs omtrent roken gevormd worden (NHS, 1999).

Tot nu toe waren er twee rookpreventie programma's beschikbaar voor de Nederlandse basisscholen: "Speel niet met vuur", een verouderd curriculum ontwikkeld door Stivoro in 1986, vooral gericht op kennisoverdracht, en een lesprogramma ontworpen door het Trimbos-instituut binnen het kader van het project 'Gezonde school en genotmiddelen'. Uit onderzoek van Ausems blijkt 'Speel niet met vuur' echter weinig effect te hebben op het rookgedrag van de kinderen, zowel op de korte termijn als op de lange termijn (Ausems, 2003). Een mogelijke reden voor dit gebrek aan effect is dat het programma nauwelijks voldoet aan de bekende voorwaarden voor effectiviteit van lesprogramma's over rookpreventie (e.g. Aarts et al, 1997). Het is immers vooral gericht op kennisoverdracht en gaat weinig in op sociale invloed. Het lesprogramma 'Gezonde school en genotmiddelen' is voor het basisonderwijs nog niet goed op effect onderzocht. Dit programma is bovendien breder dan alleen het onderwerp roken. Het gaat ook in op alcohol- en drugsgebruik.

Kortom er is voor het basisonderwijs geen recent ontwikkeld en effectief gebleken lesprogramma gericht op het niet roken.

Vanuit deze wetenschap heeft Stivoro een lesprogramma ontwikkeld over roken voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs. Stivoro wil scholen hiermee in staat stellen op een leuke en interactieve manier les te geven over roken. Het idee is dat de leerlingen die de lessen hebben gevolgd beter voorbereid zijn op de invloed die op hen uitgeoefend wordt als zij naar het voortgezet onderwijs gaan. Om te onderzoeken of dit effect ook echt optreedt, heeft TNO onderzoek gedaan naar zowel het effect als naar de uitvoerbaarheid van het lesprogramma.

1.2 Doelstelling

De evaluatie van het nieuwe rookpreventieprogramma voor leerlingen in groep 7 en 8 van het basisonderwijs bestaat uit een gerandomiseerd en gecontroleerd onderzoek (RCT) en een procesonderzoek. Het onderzoek richt zich op beantwoording van de volgende vragen:

1. Wat is het korte termijn effect van het lesprogramma op de kennis, houding en vaardigheden van leerlingen?
2. Beklijven de effecten na overgang naar het voortgezet onderwijs?
3. In welke mate worden deze effecten beïnvloed door de implementatie van het lesprogramma?

Voor het effectonderzoek zijn scholen die aan het onderzoek deelnemen ingedeeld in een interventiegroep en in een controlegroep. De interventiescholen voeren het lesprogramma uit, de controlescholen geven onderwijs over rookpreventie op dezelfde wijze zoals ze altijd hebben gedaan. Door middel van onderzoek met behulp van vragenlijsten is geprobeerd antwoord te krijgen op bovengenoemde onderzoeksvragen.

Van tevoren is vastgesteld dat het lesprogramma als succesvol beschouwd wordt als:

- aan het einde van het eerste en tweede jaar van de interventie (na de lessen in groep 7 en 8) de kinderen in de interventieconditie in vergelijking met die van de controleconditie meer vooruitgang hebben geboekt in belangrijke leeruitkomsten, zoals kennis, attitudes, eigen effectiviteit en sociale druk en intentie.
- deze effecten blijven bestaan na de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs

In het volgende hoofdstuk zal verder ingegaan worden op de interventie en het onderzoek. Hoe de interventie uitgevoerd is, de determinanten van rookgedrag en het effect van de interventie komen aan bod in hoofdstuk 3, 4, 5 en 6. In hoofdstuk 7 zal vervolgens gekeken worden naar de mate waarin de implementatie van het lesprogramma invloed heeft op het effect van het lesprogramma. Al deze resultaten worden in het laatste hoofdstuk besproken en bediscussieerd.

2 Methode

Dit hoofdstuk gaat over de interventie en onderzoeksopzet. Hierin wordt de inhoud van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* en de onderzoeksmethode gepresenteerd.

2.1 Het lesprogramma *Ik (r)ook niet*

Ik (r)ook niet is een lesprogramma voor kinderen in groep 7 en 8 van het basisonderwijs met als doel het beginnen met roken door kinderen/jongeren tegen te gaan. Het programma is vooral gebaseerd op de sociale invloedbenadering. Uit een meta-analyse naar programma's ter preventie van het gebruik van verslavende middelen door jongeren komt namelijk naar voren dat de sociale invloed component vaak een belangrijk mediërend effect heeft op het gedrag. Verder heeft ook de intentiecomponent – de intentie om een bepaald gedrag te vertonen - een mediërend effect op het gedrag (Cuijpers, 2002b). De sociale invloedbenadering is gebaseerd op McGuire's Persuasive communications theory en Evans' Theory of psychological inoculation (Conner & Norman, 2005). Deze benadering maakt vooral gebruik van normatieve educatie en training van vaardigheden om weerstand te bieden aan roken. Hierbij wordt aandacht besteed aan het corrigeren van foute opvattingen over het aantal rokers onder volwassenen en adolescenten, het herkennen van hoogrisico situaties om te gaan roken en het bewust worden van de invloed van media, leeftijdsgenoten en familie. De benadering richt zich ook op het aanleren van vaardigheden om te weigeren en maken van afspraken om niet te gaan roken.

Het lesprogramma *Ik (r)ook niet* bestaat uit zes lessen, waarvan drie lessen voor groep 7 en drie lessen voor groep 8. In les 1 en 2 van groep 7 wordt aandacht besteed aan de belangrijkste schadelijke stoffen in tabaksrook en de gevolgen ervan voor de gezondheid. De leerlingen verzamelen daarover informatie en verwerken deze in de vorm van een werkstuk of een muurkrant. In les 3 bespreekt de leraar met de leerlingen welke keuzes hun ouders hebben gemaakt ten aanzien van wel of niet roken. Welke keuzes zouden de leerlingen maken? Ter afsluiting van de lessen in groep 7 nemen de leerlingen een niet-roken afspraak mee naar huis die daar samen met de ouders kan worden ingevuld en ondertekend.

In de eerste en tweede les van groep 8 krijgen de leerlingen antwoord op de vraag hoe het komt dat mensen roken terwijl ze weten dat het slecht is voor de gezondheid. Als verwerking maken de leerlingen allerlei campagnemiddelen waarin zij uiting geven aan hun mening dat zij niet willen gaan roken. In de derde les gaan de leerlingen oefenen in het uitspreken van en volharden in die mening. Dat doen zij door middel van een rollenspel. De leerlingen ontvangen aan het eind van de lessenserie een certificaat *Ik rook niet*.

Samengevat kunnen de doelen van de lessen als volgt worden geformuleerd:

Les 1 t/m 3

- Het vergroten van de kennis over de gevolgen van roken voor de gezondheid
- Meningsvorming omtrent (niet)roken
- Het uiten van de intentie om niet te gaan roken

Les 4 t/m 6

- Inzicht krijgen in de factoren die de mening over roken beïnvloeden
- Aanleren van de vaardigheid om voor je mening uit te komen
- Bekrachtiging van de intentie om niet te gaan roken

Het lesprogramma bevat een docentenhandleiding, informatiebladen waar kinderen informatie vinden die ze nodig hebben voor het maken van een werkstuk, spreekbeurt of presentatie, een knipblad die ze kunnen gebruiken ter verfraaiing van de werkstukken en een video, getiteld 'live and let live'. Dit is een film voor de leerlingen, waarin dieper wordt ingegaan op hoe iemands mening over roken wordt beïnvloed door zijn omgeving.

2.2 Onderzoeksdesign

De effecten van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* werden aan de hand van een gerandomiseerde en gecontroleerde opzet (RCT) onderzocht. De scholen werden a-select toegewezen aan de interventie- of de controlegroep. De interventiegroep gaf de eerste drie lessen van het lesprogramma in groep 7 en de overige drie lessen het jaar erna in groep 8. De controlescholen gaven hun normale lessen. De leerlingen vulden vijf keer een vragenlijst in.

- De eerste en tweede vragenlijst werd door de interventiegroep ingevuld net voor en net na de lessen in groep 7. De leerkrachten konden zelf bepalen wanneer ze de lessen wilden geven.
- De controlegroep vulde de vragenlijsten in op een door hen zelf gekozen tijdstip in het schooljaar. Tussen het invullen van de eerste vragenlijst en de tweede vragenlijst zat een periode van 6 tot 8 weken, dit was ongeveer gelijk aan de periode tussen het invullen van de twee vragenlijsten in de interventiegroep.
- De derde en vierde vragenlijst werden volgens dezelfde procedure ingevuld als in groep 7: door de interventiegroep net voor en net na de lessen in groep 8, door de controlegroep op een door hen gekozen tijdstip in het schooljaar met een periode van 6 tot 8 weken tussen het invullen van de twee vragenlijsten.
- De laatste vragenlijst werd ingevuld als de leerlingen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs zitten, ongeveer halverwege het schooljaar.

	Groep 7			Groep 8			Brugklas
	T0		T1	T2		T3	T4
Interventiegroep	O	X1	O	O	X2	O	O
Controlegroep	O		O	O		O	O

Onderzoekspopulatie

Aangezien we geïnteresseerd zijn in het signaleren van een 5% vermindering in het percentage rokers, uitgaande van een intraklasse correlatie van 0,075, zijn er 1625 leerlingen nodig in elke conditie (alfa 0,05; power 80%). Uitgaande van gemiddeld 1,5 klas groep 7 in het basisonderwijs in Nederland zijn er dan ongeveer 86 scholen nodig. De werving van de scholen zou plaatsvinden via GGD'en. Alle GGD'en in Nederland hebben informatiemateriaal gekregen over het lesprogramma *Ik (r)ook niet* en het bijbehorende onderzoek. Vijf GGD'en hebben vervolgens aangegeven mee te doen aan het onderzoek. Deze GGD'en werden gevraagd om scholen in hun regio te werven en die scholen in de schooljaren 2002/2003 en 2003/2004 te begeleiden bij het gebruik van het lesprogramma en het uitvoeren van het onderzoek.

Al snel werd duidelijk dat de GGD'en niet voldoende scholen zouden werven. Vervolgens is besloten dat TNO scholen direct zou benaderen. In 11 GGD-regio's, verspreid over heel Nederland, zijn op deze wijze scholen benaderd.

In totaal zijn uiteindelijk 121 scholen bereid gevonden deel te nemen aan het onderzoek. Deze scholen zijn per regio aselekt toegewezen aan de interventie- of controlegroep. In de interventiegroep doen 62 scholen mee en in de controlegroep 59. Respectievelijk zijn dit 1817 en 1500 leerlingen.

2.3 Gegevensverzameling

Voor dit onderzoek zijn vragenlijsten voor leerlingen en leerkrachten ontwikkeld en is een logboek samengesteld. Hieronder worden deze vragenlijsten verder uitgewerkt.

Vragenlijsten voor leerlingen

De vragenlijsten voor de leerlingen zijn gebaseerd op het ASE-model (Brug e.a., 2001). Het ASE-model is een verklaringsmodel voor het ontstaan van gedrag en vertoont grote overeenkomsten met de Theorie van Gepland Gedrag van Ajzen (1991). Volgens het ASE-model wordt gedrag verklaard door de gedragsintentie en deze wordt bepaald door een drietal determinanten:

1. de eigen opvattingen (attitude)
2. opvattingen van anderen (sociale invloed)
3. de inschatting van eigen mogelijkheden om het gedrag uit te voeren (eigen effectiviteit) (Brug e.a. 2001).

De vragenlijst voor leerlingen bevatte vragen over de drie determinanten van gedrag (attitudes, sociale invloed en eigen effectiviteit), gedragsintentie en rookgedrag. In de paragraaf over operationalisatie en schaalconstructies wordt uitgelegd hoe de verschillende modelcomponenten werden gemeten.

De vragenlijst is voorafgaand aan het onderzoek bij een aantal jongeren gepretest en aan de hand daarvan zijn een aantal wijzigingen aangebracht. In de vragenlijst voor de interventiegroepen zijn bij de meting T1 en T3 extra vragen toegevoegd om de mening van de leerlingen over de lespakketten te peilen.

De leerlingen vulden de vragenlijsten van de eerste vier metingen klassikaal in. Om de kans op sociaal wenselijke antwoorden te verkleinen werden de vragenlijsten anoniem afgenomen. Wel kreeg elke leerling een nummer, zodat koppeling van gegevens van de voor- en nametingen tot stand kon worden gebracht. De laatste vragenlijst werd ingevuld nadat de leerlingen naar het voortgezet onderwijs waren overgegaan. Deze vragenlijst werd naar het huisadres van de kinderen gestuurd, indien ouders daar toestemming voor hadden gegeven.

Vragenlijst leerkrachten

Voor de leerkrachten in de interventiegroep en in de controlegroep zijn aparte vragenlijsten ontwikkeld. Doel van deze vragenlijsten was om een aantal eigenschappen van de leerkracht en zijn omgeving in kaart te brengen die mogelijk van invloed zijn op het gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* door de leerkracht. Voor de leerkrachten die het lesprogramma (interventiegroep) uitvoerden is daarom een vragenlijst ontwikkeld bestaande uit vragen die ingedeeld kunnen worden in verschillende categorieën:

- Kenmerken van de leerkracht: de kenmerken van de leerkracht worden verdeeld naar de drie categorieën van het ASE-model: attitudes, sociale invloed en eigen effectiviteit ten aanzien van het geven van lessen over roken volgens het lesprogramma *Ik (r)ook niet*. Ook werden een aantal achtergrondkenmerken van de leerkracht geïnventariseerd, zoals leeftijd, werkervaring en rookgedrag.

- Kenmerken van de organisatie: hierbij gaat het om kenmerken als grootte van de school en klas, en aanwezigheid van regels op het gebied van roken.
- Kenmerken van het lesprogramma: dit refereert naar het oordeel van de leerkrachten over een aantal kwaliteitsaspecten van het lesprogramma.
- Kenmerken van de invoeringsstrategie: hoe zijn de leerkrachten op de hoogte gebracht van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* en in welke mate hebben zij zelf een rol gehad in de beslissing om wel of niet het programma te gaan gebruiken.

De interventieleerkrachten vulden deze vragenlijst in voorafgaand aan de lessen, zowel in groep 7 als in groep 8.

Leerkrachten in de controlegroep kregen een vragenlijst met vragen over achtergrondkenmerken van de leerkracht en kenmerken van de organisatie: deze vragen kwamen overeen met de vragen in de lijst van de interventieleerkrachten. In de lijst van de controleleerkrachten werden ook de activiteiten geïnventariseerd die in de controlegroep op het gebied van roken uitgevoerd zijn. Deze controlevragenlijst werd aan het einde van het schooljaar (zowel in het schooljaar 2002/2003, als in het schooljaar 2003/2004) toegestuurd.

Logboek leerkrachten

Het gebruik van het lesprogramma werd gemeten door middel van een logboek. Aan de leerkrachten werd gevraagd na elke les van het lesprogramma het logboek in te vullen. In het logboek werd naar twee dimensies van gebruik gevraagd:

- de volledigheid van gebruik: hierbij werd aan de interventieleerkracht gevraagd om aan te geven welke onderdelen van het lesprogramma zij uitgevoerd hebben.
- het niveau van gebruik: bij niveau van gebruik is gekeken naar hoe de leerkrachten het lesprogramma gebruikt hebben. Hebben ze het programma vooral als een aanvulling op hun lessen gezien of hebben ze het getrouw volgens de handleiding uitgevoerd of hebben ze zelfs gerichte aanvullingen op de activiteiten van het lesprogramma toegevoegd (Koster e.a. 1995).

2.4 Vragenlijst leerlingen

De ingevulde vragenlijsten zijn in de computer ingevoerd om verwerking met het statistische programma SPSS mogelijk te maken. Voorafgaand aan de analyses zijn de gegevens gecontroleerd en de data geschoond. Vervolgens zijn relevante schalen geconstrueerd. Hieronder zal een toelichting worden gegeven op de operationalisatie en de schaalconstructies van de verschillende constructen die in het effectonderzoek zijn meegenomen als uitkomstmaten. Deze constructen zijn op dezelfde manier gemeten in de voor- en de nameting. Ook zal een korte toelichting worden gegeven op de operationalisatie van de achtergrondvariabelen.

Operationalisatie en schaalconstructie

Attitudes: Attitudes worden gemeten om te achterhalen welke voor- en nadelen de persoon aan het gedrag verbindt. Er zijn naar voorbeeld van Ausems (2003) vier schalen geconstrueerd om de attitudestructuur te meten: *nadelen van roken, voordelen van roken, sociale gevolgen van roken en lange termijn gezondheidsgevolgen van roken*. In totaal werden twintig vragen gesteld.

De nadelenschaal bestaat uit 10 vragen gescoord op een 4-puntsschaal naar de gepercipieerde nadelen, zoals kost me veel geld en is heel slecht voor mijn gezondheid. De schaal is zo ge(her)codeerd dat een hogere score op de nadelenschaal betekend dat je meer nadelen aan roken ziet. De betrouwbaarheid van de nadelenschaal is goed, alfa = 0,80.

De voordelenschaal bestaat uit 5 vragen gescoord op een 4-puntsschaal naar de gepercipieerde voordelen van roken, zoals helpt goed tegen verveling en vind ik lekker smaken. De schaal is zo ge(her)codeerd dat een hogere score op de voordelenschaal betekent dat je minder voordelen aan roken ziet. De betrouwbaarheid van de voordelen schaal is redelijk, $\alpha = 0,67$.

De sociale gevolgenschaal bestaat uit 3 vragen gescoord op een 7-puntsschaal (1= zeer positief gevolg, 7= zeer negatief gevolg). In de sociale gevolgenschaal zijn items opgenomen over aandacht krijgen van vrienden, leuk gevonden worden door vrienden en in contact komen met anderen. De schaal is zo gecodeerd dat een hogere score betekent dat je minder positieve/ meer negatieve sociale gevolgen van roken verwacht. De betrouwbaarheid van de sociale gevolgenschaal is goed, $\alpha = 0,80$.

De lange termijn gezondheidsgevolgenschaal bestaat uit 2 items gescoord op een 7-puntsschaal. De gezondheidsgevolgenschaal bestaat uit de volgende items: kans op hartaanval, kans op longkanker. De schaal is zo gecodeerd dat een hogere score betekent dat er meer schadelijke gevolgen verwacht worden. De betrouwbaarheid van de lange termijn gezondheidsgevolgenschaal is goed, $\alpha = 0,76$.

Sociale invloed: Het ASE-model onderscheidt drie soorten sociale invloeden (Brug e.a., 2001): *subjectieve norm, modelling en sociale druk*.

De *subjectieve norm* meet de gepercipieerde verwachtingen van belangrijke anderen. In dit onderzoek zijn dat ouders, zussen en broers, vrienden, klasgenoten en docenten. Uitgangspunt bij de subjectieve norm is dat wanneer een persoon geen gehoor geeft aan de verwachtingen van de sociale omgeving, dit kan resulteren in (sociale) sancties. Het is daarbij niet alleen van belang welke normatieve verwachtingen een persoon meent dat anderen over zijn gedrag hebben ('normative beliefs'), maar ook de mate waarin die persoon van plan is zich daar iets van aan te trekken ('motivation to comply') (Brug e.a., 2001). Er worden dus zowel vragen gesteld over de verwachting die de respondent heeft over de mening van anderen als over de mate waarin de respondent zich hier iets van aantrekt. In dit onderzoek werd gekeken naar subjectieve norm nu en de subjectieve norm wanneer de respondent 16 jaar is. Voor deze beide momenten wordt een subjectieve normschaal geconstrueerd. Er werden vragen gesteld over:

1. De meningen van ouders, zussen en broers, vrienden, klasgenoten en docenten over roken door de respondent nu. Dit is gemeten op een 5-puntsschaal: -2 = zij vinden het helemaal goed als ik rook, +2 = zij vinden het helemaal niet goed als ik rook.
2. Vragen over de meningen van ouders, zussen en broers, vrienden, klasgenoten en docenten over roken door de respondent als de respondent 16 jaar is. Dit is gemeten op een 5-puntsschaal: -2 = zij vinden het helemaal goed als ik rook, +2 = zij vinden het helemaal niet goed als ik rook.
3. Vragen over de mate waarin de respondenten zich iets aan trekken van wat ouders, zussen en broers, vrienden, klasgenoten en docenten vinden van roken. Dit is ook gemeten op een 5-puntsschaal (gehercodeerd): 1 = helemaal niets, 5 = heel veel.

Per persoon uit de sociale omgeving van de leerling werd zo een subjectieve norm berekend voor nu en voor als de respondent 16 jaar is. Dit werd gedaan door per persoon uit de sociale omgeving de vraag over de mening van die persoon over roken van de respondent nu of als de respondent 16 jaar is te vermenigvuldigen met de vraag over de mate waarin de respondent zich iets aantrekt van de mening van die persoon. Vervolgens werden deze scores van de verschillende personen uit de sociale omgeving gesommeerd tot één schaal die loopt van -10 tot + 10 en dit dan voor de twee tijdstippen. Uiteindelijk zijn er dus twee subjectieve normschalen: subjectieve norm nu en subjectieve norm als respondent 16 jaar is. Wanneer de leerling bij de vragen over de

mening van personen uit zijn omgeving aangaf deze niet in zijn omgeving te hebben, werd hiervoor in de berekening van de beide subjectieve normschalen gecorrigeerd.

Bij *modelling* gaat het om leren door het observeren van andermans gedrag. Binnen *modelling* zijn twee constructen te onderscheiden: *modelling directe omgeving* en *modelling bredere omgeving*. Bij *modelling directe omgeving* wordt gevraagd naar het rookgedrag van moeder, vader, broer(s) en/of zus(sen) en leerkracht. De antwoorden ja en soms werden gehercodeerd tot -1 (roker), de antwoorden weet ik niet en nee tot 0 (weet ik niet en niet roker). Per persoon uit de directe omgeving werd een score bepaald. Deze scores werden bij elkaar opgeteld en gedeeld door het aantal personen dat in de directe omgeving aanwezig was. Wanneer de leerlingen bij de vragen over het gedrag van personen in de directe omgeving aangaf deze niet te hebben, werd hiervoor in de berekening van de *modelling directe omgevingschaal* gecorrigeerd. Uiteindelijk werd zo de *modelling directe omgeving schaal* geconstrueerd.

Voor *modelling bredere omgeving* werd gevraagd naar het rookgedrag van vrienden/vriendinnen en klasgenoten. Dit werd op een vijfpuntschaal gescoord en gehercodeerd tot -4 (bijna allemaal), -3 (meer dan de helft), -2 (de helft), -1 (minder dan de helft), 0 (niemand). De antwoorden op deze vraag werden gesommeerd tot een *modelling extended omgevingschaal*.

De schaal *sociale druk* meet de mate waarin de leerling druk van buiten (familie, vrienden/vriendinnen, klasgenoten, oudere jongens of meisjes op school of van andere school en leerkracht) voelt om te gaan roken of juist niet te gaan roken. Daarbij is onderscheid gemaakt naar aanmoedigen of afraden en het daadwerkelijk aanbieden. Er zijn daarom twee schalen geconstrueerd: *sociale druk door aanmoedigen of afraden* en *sociale druk door aanbieden*. *Sociale druk door aanmoedigen of afraden* werd gemeten op een vijfpuntschaal: -2 = vaak aangemoedigd, +2 = vaak afgeraden. *Sociale druk door aanbieden* werd ook gemeten op een vijfpuntschaal: -4 = heel vaak, 0 = nooit. Per persoon uit de sociale omgeving werd gevraagd in welke mate deze persoon de respondent aanmoedigt of afraadt om te roken en of deze persoon de respondent wel een sigaret aanbiedt. De sociale druk vragen werden voor elke persoon vermenigvuldigd met de vraag over de mate waarin de respondent zich iets aantrekt van de mening van deze persoon. Vervolgens werden deze scores van de verschillende personen uit de sociale omgeving gesommeerd tot één schaal over de sociale druk door aanmoedigen of afraden die loopt van -10 tot +10 en tot een schaal over de sociale druk door het aanbieden van sigaretten die loopt van -20 tot 0. Voor beide sociale druk constructen geldt dat wanneer de leerling aangaf geen ouders/verzorgers of geen vrienden/vriendinnen te hebben, hiervoor in de berekening werd gecorrigeerd.

Eigen effectiviteit. Eigen effectiviteit staat voor het zichzelf in staat achten bepaald gedrag uit te voeren. Om hier inzicht in te krijgen is een ‘eigen effectiviteitschaal’ geconstrueerd, bestaande uit acht items waarin verschillende situaties worden geschetst en waar aan de leerlingen wordt gevraagd of zij denken dat het hen lukt om in die situaties niet te gaan roken. Alle items hebben een 7-puntschaal (3 = lukt me zeker wel, -3 = lukt me zeker niet). Vervolgens werd naar de betrouwbaarheid van de eigen effectiviteitvragen gekeken. Deze was goed, $\alpha = 0,88$

Intentie werd gemeten aan de hand van twee vragen: een vraag over de intentie om volgend jaar te gaan roken en een vraag over de ‘stages of change’ voor het beginnen met roken. De vraag over de intentie om volgend jaar te gaan roken werd gemeten op een 7-puntschaal met als antwoordcategorieën: zeker wel (-3) tot zeker niet (+3). Het ‘stages of change’-concept voor het beginnen met roken geeft kortweg aan dat in het

proces van de intentie tot verandering van gedrag van niet roker tot roker zes stadia te onderscheiden zijn (Kremers, 2002):

- Commiters (vastberaden jongeren): zeker dat ze nooit zullen gaan roken.
- Immotives (ongemotiveerde jongeren): niet van plan om binnen vijf jaar te beginnen met roken
- Progressives (progressieve jongeren): van plan om binnen vijf jaar te beginnen met roken
- Contemplators (overwegende jongeren): van plan om binnen 6 maanden te beginnen
- Preparators (voorbereidende jongeren): van plan om binnen 1 maand te beginnen.
- Rokers: begonnen met roken

Om te meten in welke fase een leerling zich bevindt, moesten leerlingen aangeven welke stelling het beste bij hen past. Op basis hiervan werden de leerlingen ingedeeld in een van de 6 stadia.

Rookgedrag van de leerling. Rookgedrag werd geoperationaliseerd met één vraag waarin de leerlingen moesten aankruisen welke uitspraak het beste bij hen paste. Aan de hand van het antwoord op deze vraag werden de leerlingen geclassificeerd als roker (rookt tenminste één keer per week), probeerder (rookt niet wekelijks, maar tenminste één keer per maand), experimenteerder (minder dan één keer per maand, maar af en toe), stopper (gestopt, nadat ik een tijd minstens één keer per week heb gerookt), niet-roker (gestopt, rookte minder dan één keer per week of wel eens uitgeprobeerd, rook nu niet meer), nooit-roker (nooit gerookt, zelfs niet een trekje).

Achtergrondvariabelen. De volgende variabelen werden bij het onderzoek betrokken: *geslacht, leeftijd, gezinssamenstelling, etniciteit, geloof, werksituatie van de ouders.* *Etniciteit van het kind* (westers of niet-westers) werd bepaald aan de hand van de vragen over het geboorteland van vader en moeder. Als een of beide ouders geboren is in een niet-westers land dan wordt de herkomst van het kind in dit onderzoek geclassificeerd als niet-westers.

De werksituatie van de ouders werd bepaald aan de hand van vragen naar de werksituatie van de vader en van de moeder en is ingedeeld in 'geen baan', 'alleenverdiener', 'anderhalfverdiener', 'twee parttime verdiemers', 'tweeverdiener'.

2.5 Analyse van het effect

Hieronder worden de verschillende stappen van de analyses naar het effect uitgewerkt. Voorafgaand aan de analyses is de respons bekeken. De analyses zijn alleen mogelijk met de groep leerlingen waarbij koppeling tussen de verschillende metingen mogelijk is. Alleen leerlingen die alle metingen hebben ingevuld, zijn daarom meegenomen in de analyses.

Daarna is eerst gekeken naar de selectiviteit van de respons op de nametingen. De selectiviteit van de respons is bepaald door na te gaan welke kenmerken zoals gemeten tijdens de nulmeting statistisch significant samenhangen met wel of niet invullen van de nametingen. Vervolgens is gekeken of er verschillen zijn tussen de interventie- en controlegroep op achtergrondvariabelen. Achtergrondvariabelen die tussen deze groepen verschilden, zijn in de verdere analyses meegenomen als potentiële confounders.

Met behulp van beschrijvende analyses en multilevel regressie-analyse is in eerste instantie nagegaan welke gedragsdeterminanten de intentie om niet te roken en het rookgedrag voorspellen. Vervolgens is met multilevel regressie-analyse nagegaan of de interventies significantie effecten hebben gehad op de gedragsdeterminanten van rookgedrag, intentie om te gaan roken en op het rookgedrag van de leerlingen. Hierbij is

gekeken naar effecten aan het eind van groep 7 en aan het eind van groep 8 en effecten van het lesprogramma in zijn geheel kort na de lessen in groep 8 en een jaar later in de brugklas.

Multilevel analyse gaat ervan uit dat effecten op een lager niveau mede worden beïnvloed door hiërarchische hogere niveaus. In dit project betekent dit dat de klas waarin de leerling zit een invloed kan hebben op het effect van de interventie bij de leerlingen. In het gehanteerde multilevel model was de klas het hoogste niveau en de leerlingen het laagste. Uitkomsten werden daarbij gemeten op leerlingniveau. Aangezien gerandomiseerd is op schoolniveau, zou school eigenlijk ook als niveau in het multilevel model meegenomen moeten worden. Er is uiteindelijk voor gekozen om dit niet te doen omdat het vaak voorkomt dat er maar één klas 7 op een school aanwezig is, waardoor school en klas hetzelfde zijn. In de multilevel regressieanalyses werd telkens het construct zoals gemeten bij de nameting als afhankelijke variabele ingevoerd. Hetzelfde construct zoals gemeten bij de voormeting en het behoren tot controle- of interventiegroep zijn als onafhankelijke variabelen in de analyses meegenomen samen met de potentiële confounders. Op deze manier kan worden nagegaan of veranderingen in determinanten van rookgedrag, in intentie en in rookgedrag die bij de interventiegroep optreden tussen de voor- en nametingen significant anders zijn dan de veranderingen bij de controlegroep. De analyses op de gedragdeterminanten en intentie van roken zijn uitgevoerd met multilevel lineaire regressie-analyse (SPSS 11,5) en de analyses op rookgedrag zijn uitgevoerd met multilevel logistische regressie-analyse (Mlwin).

In een tweede stap is vervolgens gekeken of de volledigheid van het gebruik en niveau van gebruik van het lesprogramma invloed hebben op het effect van het lesprogramma (met behulp van multilevel regressie-analyse). Hierbij is ook gekeken wat de determinanten van gebruik zijn.

3 Procesevaluatie

In dit hoofdstuk worden de resultaten besproken die uit de vragenlijsten aan leerkrachten en het logboek naar voren komen. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de respons, de achtergrondkenmerken van de leerkrachten van zowel interventie- als controlescholen, mate van gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* op interventiescholen in groep 7 en groep 8 en de activiteiten rondom roken die op de controlescholen hebben plaatsgevonden.

Interventiescholen

Het lesprogramma *Ik (r)ook niet* werd uitgevoerd op 62 scholen. Voordat gestart werd met de uitvoering van het lesprogramma in zowel groep 7 als groep 8, werd aan de leerkrachten van deze interventiescholen gevraagd een vragenlijst in te vullen. Doel van deze vragenlijst was om een aantal eigenschappen van de leerkracht en zijn omgeving in kaart te brengen die mogelijk van invloed zijn op het gebruik van het lesprogramma *ik (r)ook niet*. Gevraagd werd naar kenmerken van: de leerkracht, de organisatie (school en klas), het lesprogramma en de invoeringsstrategie. Vervolgens werd aan de leerkrachten gevraagd om na elke les die zij uit het lesprogramma *Ik (r)ook niet* gaven een logboek voor het onderzoek in te vullen. In het logboek stonden vragen over het uitvoeren van de verschillende lesonderdelen binnen een les, de duidelijkheid van de handleiding en de tijd die de leerkracht per lesonderdeel besteedde. Aan het eind van het logboek werd gevraagd welke typering leerkrachten gaven aan hun gebruik van het lesprogramma.

De interventieleerlingen hebben na de lessen in groep 7 en 8 een aantal vragen ingevuld over wat zij vonden van de lessen.

Controlescholen

Aan de leerkrachten van de 59 controlescholen werd aan het eind van respectievelijk het lesjaar van groep 7 en het lesjaar van groep 8 gevraagd een vragenlijst in te vullen die inging op de kenmerken van de leerkracht en de school en vroeg naar de activiteiten op het gebied van roken die de leerkracht in het afgelopen jaar had ondernomen.

3.1 Respons

Bij de start van het onderzoek deden 121 scholen mee. Deze scholen werden per regio aselekt toegewezen aan de interventie- of controlegroep. In de interventiegroep zijn 62 scholen gestart, in de controlegroep 59. Op sommige scholen, zowel interventie- als controlescholen, deden meerdere klassen mee met het onderzoek. Bij elkaar waren dit 151 klassen (tabel 3.1). Het logboek werd alleen ingevuld door de interventiescholen.

Tabel 3.1: Respons

	Groep 7		Groep 8	
	Interventieschool	Controleschool	Interventieschool	Controleschool
n	78	73	78	73
Vragenlijst leerkrachten ingevuld	77	62	75	69
Logboek ingevuld	72		71*	

* In groep 8 heeft een leerkracht niet het logboek ingevuld, maar een eigen verslag gemaakt. Van deze leerkracht zijn in de analyses alleen de antwoorden meegenomen die overeenkomen met antwoorden op de vragen in het logboek.

3.2 Achtergrondkenmerken leerkracht, school en klas

Aan de leerkrachten van zowel interventie- als controlescholen is een aantal achtergrondkenmerken over de leerkrachten zelf gevraagd. Hierbij gaat het om kenmerken als geslacht, leeftijd, werkervaring, werkdruk, rookgedrag en ervaring in het geven van lessen over roken en gezondheid.

Over het algemeen is de verhouding mannelijke en vrouwelijke leerkrachten redelijk gelijk verdeeld. De gemiddelde leeftijd is ongeveer 41 jaar. De meeste leerkrachten hebben meer dan 10 jaar werkervaring als leerkracht. Ongeveer de helft heeft nooit gerookt. In groep 7 hebben de leerkrachten iets minder vaak ervaring in het geven van lessen over roken dan de leerkrachten in groep 8. De leerkrachten in de interventiegroep verschillen op deze achtergrondkenmerken niet significant van de controlegroep (zie tabel 3.2). Opvallend is wel dat bij de controlescholen meer leerkrachten roken in groep 8 dan in groep 7.

Tabel 3.2: Achtergrondkenmerken leerkrachten

	Groep 7			Groep 8		
	Interventie groep N= 77	Controle groep N= 62	P	Interventie groep N= 75	Controle groep N= 69	P
Geslacht			Ns			Ns
Man	48%	37%		53%	40%	
Vrouw	52%	63%		47%	60%	
Leeftijd leerkracht gemiddeld	42	41		42	41	
Werkervaring			Ns			Ns
0 tot 5 jaar	22%	27%		19%	18%	
5 tot 10 jaar	17%	16%		16%	29%	
Meer dan 10 jaar	61%	57%		65%	53%	
Werkdruk			Ns			Ns
Erg druk	42%	42%		35%	27%	
Druk	47%	36%		37%	49%	
Redelijk druk	12%	23%		27%	22%	
Tamelijk druk	0%	0%		1%	2%	
Rookgedrag leerkracht			Ns			Ns
Rookt	18%	10%		19%	25%	
Heeft gerookt	33%	27%		25%	30%	
Heeft nooit gerookt	49%	63%		56%	44%	
Ervaring onderwijs gezondheid			Ns			Ns
Geen ervaring	36%	37%		22%	24%	
1 tot 5 jaar	9%	15%		19%	19%	
5 tot 10 jaar	11%	8%		14%	21%	
Meer dan 10 jaar	45%	40%		45%	37%	
Ervaring onderwijs roken			Ns			Ns
Geen ervaring	67%	58%		44%	41%	
1 tot 5 jaar	15%	15%		27%	27%	
5 tot 10 jaar	4%	10%		9%	12%	
Meer dan 10 jaar	15%	18%		20%	21%	

Ns: verschil is niet significant

Er is ook gekeken naar kenmerken van de school en de klas (tabel 3.3). Opvallend is dat er op veruit de meeste scholen niet formeel is vastgelegd in welke leerjaren lessen

rookpreventie worden gegeven. In groep 8 is dit wel iets toegenomen, maar nog altijd een minderheid. Ook het formeel vastleggen van gedragsregels over het rookgedrag van kinderen is slechts op een klein deel van de scholen volgens de leerkrachten een praktijk. Leerkrachten mogen in groep 7 op zowel interventiescholen als op controlescholen in minder dan de helft van de gevallen roken binnen de school en op het schoolplein. Deze percentages nemen in groep 8 verder af. Dan mag binnen de interventiescholen nog door 9% van de leerkrachten worden gerookt en binnen de controlescholen door 16% van de leerkrachten. Op het schoolplein mag volgens 40% de leerkrachten van groep 8 van de interventiescholen nog worden gerookt en volgens 31% leerkrachten van de controlescholen.

Als gekeken wordt naar deze kenmerken van de school en de klas dan is er wel een aantal verschillen tussen interventie- en controlegroep. In de controleklassen zitten in groep 7 naar verhouding meer allochtone kinderen dan in groep 7 van de interventieklassen. Daarnaast is in de interventiescholen vaker vastgelegd in welke leerjaren de lessen over rookpreventie gegeven worden. Dit verschil is waarschijnlijk het gevolg van de instructie die de interventieleerkrachten over het lesprogramma *Ik (r)ook niet* gehad hebben, al voor het invullen van deze vragenlijst. In deze instructie is o.a. de planning en de inhoud van de lessen besproken. Sommige leerkrachten kunnen deze afspraken gezien hebben als het formeel vastleggen van de lessen over rookpreventie.

In groep 8 geven de controleleerkrachten vaker dan de interventieleerkrachten aan dat er in de buurt van de school sigaretten te koop zijn. Dit laatste verschil wordt hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt doordat in groep 8 in de controleklassen meer leerkrachten roken dan in de interventieklassen. De rokende leerkrachten zullen beter weten waar sigaretten gekocht kunnen worden dan niet-rokende leerkrachten.

Tabel 3.3: Achtergrondkenmerken organisatie (school en klas)

	Groep 7			Groep 8		
	Interventie groep N= 77	Controle groep N= 62	P	Interventie groep N= 75	Controle groep N= 69	P
Aantal leerlingen school			Ns			Ns
< 160	23%	35%		21%	36%	
160 - 270	29%	29%		24%	26%	
> 270	30%	27%		36%	26%	
onbekend	18%	10%		19%	11%	
Aantal leerlingen klas			Ns			Ns
< 20	26%	33%		27%	38%	
20 – 30	61%	59%		59%	47%	
> 30	13%	5%		15%	10%	
Onbekend	0%	3%		0%	5%	
Verhouding allochtone – autochtone leerlingen			<0,01			Ns
0%	31%	30%		49%	33%	
Tot 10%	39%	27%		32%	29%	
meer dan 10%	18%	40%		17%	32%	
onbekend	12%	3%		1%	6%	
formeel vastgelegd in welke leerjaren lessen rookpreventie			<0,05			<0,05
Ja	9%	0%		16%	3%	
Nee	80%	89%		72%	90%	
Weet niet	12%	11%		12%	8%	
Gedragsregels rookgedrag kinderen formeel vastgelegd			Ns			Ns
Ja	15%	18%		19%	16%	
Nee	76%	74%		72%	75%	
Weet niet	9%	8%		9%	9%	
Structureel overleg rookpreventie binnen school			Ns			Ns
Nooit besproken	36%	36%		31%	31%	
Incidenteel een keer besproken	43%	48%		46%	46%	
Eenmaal per jaar	16%	13%		20%	21%	
2 a 3 keer per jaar	5%	3%		1%	1%	
Een keer per kwartaal				1%	0%	
Mogen leerkrachten roken in schoolgebouw			Ns			Ns
Ja	30%	22%		9%	16%	
Nee	70%	77%		91%	84%	
Mogen leerkrachten roken op schoolplein			Ns			Ns
Ja	47%	40%		37%	31%	
Nee	45%	53%		61%	66%	
Weet niet	8%	7%		1%	3%	
In buurt van school sigaretten te koop?			Ns			<0,05
Ja	43%	51%		32%	55%	
Nee	55%	48%		67%	45%	
Weet niet	3%	2%		1%	0%	

Ns: verschil is niet significant

3.3 Kenmerken interventieleerkracht

Aan de interventieleerkrachten zijn vervolgens nog extra vragen gesteld over hun attitudes over het gebruik van het lesprogramma, de invloed van de omgeving bij het gebruik, eigen effectiviteit in het gebruik, hun mening over het lesprogramma en over hun betrokkenheid bij het invoeringsproces.

Attitudes

De leerkrachten hebben positieve attitudes ten aanzien van het lesprogramma (tabel 3.4). Ze denken dat ze met het lesprogramma leerlingen vaardigheden kunnen bijbrengen over roken, ze vinden het hun taak om deze lessen te geven en ze denken ook dat er persoonlijke voordelen aan het gebruik van het lesprogramma zitten: zo geeft 60% van de leerkrachten in groep 7 en 63% van de leerkrachten in groep 8 aan, dat het geven van de lessen volgens het lesprogramma *Ik (r)ook niet* veel voldoening geeft. Het minst positief zijn ze over de ingeschatte tijd die het kost om de lessen te geven (dit is

voordat ze daadwerkelijk de lessen gegeven hebben): 31% van de leerkrachten in groep 7 en 24% van de leerkrachten in groep 8 vindt in zekere mate dat het geven van deze rooklessen ten koste gaat van andere belangrijke onderwijstaken.

Sociale invloed

De score op de sociale invloedsschalen zijn positief (tabel 3.4). De leerkrachten verwachten dat collega's, de schooldirectie, ouders en leerlingen zelf positief staan tegenover de lessen van *Ik (r)ook niet*. Hierbij trekken zij zich het meeste aan van de mening van de leerlingen, gevolgd door de mening van de directie: 57% van de leerkrachten in groep 7 en 63% van de leerkrachten in groep 8 zegt zich tamelijk tot veel aan te trekken van de mening van leerlingen als het gaat om het gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet*. In groep 7 trekt ook 57% van de leerkrachten zich tamelijk tot veel aan van de mening van de directie op dit gebied: in groep 8 is dit percentage 52%. De meeste steun bij het gebruik van het lesprogramma verwachten de leerkrachten van hun directie en van collega's. Een iets lager percentage verwacht steun van de GGD, maar ook hier denkt bijna driekwart dat ze wel op de hulp van de GGD kunnen rekenen, mocht die nodig zijn bij het gebruik van het lesprogramma.

Eigen effectiviteit

Ook op de gepercipieerde eigen effectiviteit scoren de leerkrachten goed (tabel 3.4). Over het algemeen denken de leerkrachten wel dat het moet lukken om de lessen te geven en er ook uit te halen wat de bedoeling is. Er zijn alleen twee situaties waarover de leerkrachten meer twijfelen. Dat is bij de vraag of het hen gaat lukken om kinderen een mening over roken te laten vormen die voorkomt dat ze gaan roken. Bij deze vraag geeft 24% van zowel de leerkrachten in groep 7 als de leerkrachten in groep 8 aan dat ze niet zeker weten of dit gaat lukken. De leerkrachten in groep 7 twijfelen ook vaker over of het hen gaat lukken om de lessen te geven indien de leerlingen onrustig zijn (32%) en de leerkrachten in groep 8 over of het gaat lukken om de leerlingen werkstukken te laten maken waarmee ze uiting geven aan hun motivatie om wel of niet te roken (24%).

Tabel 3.4: Kenmerken Interventieleerkrachten

Scores van 1 tot 7	Groep 7	Groep 8
Beliefs over het geven van lessen over roken	6,3	6,3
Evaluatie	5,6	5,7
Taakopvatting	5,6	5,7
Persoonlijke voordelen	5,2	5,3
Sociale norm	6,1	6,2
Motivatie om te conformeren (Motivation to comply)	4,3	4,3
Sociale steun	5,5	5,7
Eigen effectiviteit	5,7	5,8

3.4 Kenmerken van het lesprogramma en het invoeringsproces

Aan de interventieleerkrachten is gevraagd naar hun mening over het lesprogramma en het invoeringsproces van *Ik (r)ook niet* op hun school.

Kenmerken lesprogramma

Over de verschillende kenmerken van het lesprogramma zijn de leerkrachten positief (tabel 3.5).

Van tevoren is men het meest tevreden over de helderheid waarmee aangegeven wordt welke activiteiten van de leerkracht verwacht worden en over de flexibiliteit van de lessen. Het minst positief is men over de ingeschatte tijdsinvestering, zowel voor het geven van de lessen als voor de voorbereiding. Groep 8 is hier vaker negatief over dan groep 7. Ook is men vaker minder gunstig gestemd over de mate waarin het materiaal aansluit bij de belevingswereld van de leerlingen en over de mate waarin *Ik (r)ook niet* beter is dan de lessen die de leerkrachten hiervoor gaven over roken. Over dit laatste zijn de leerkrachten in groep 7 vaker minder positief dan de leerkrachten in groep 8.

Tabel 3.5: Kenmerken van het lesprogramma

	Groep 7	Groep 8
	Mee eens	
Het materiaal horende bij het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> bevat voldoende inhoudelijke informatie over roken.	79%	85%
Ik vind de inhoud van het materiaal horende bij lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> goed aansluiten bij de belevingswereld van leerlingen in groep 7 en 8.	57%	58%
In het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> wordt helder aangegeven welke activiteiten van mij worden verwacht bij het geven van de lessen.	90%	97%
Het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> is dusdanig flexibel opgezet, dat er altijd wel een manier te vinden is om de lessen te geven.	86%	92%
De werkwijze horende bij lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> sluit goed aan op de manier waarop ik doorgaans les geef.	77%	83%
Aan het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> , valt te merken, dat de makers van het programma goed inzicht hebben in de mogelijkheden en onmogelijkheden van het lesgeven op het basisonderwijs.	75%	86%
De informatiebladen (groep 7) of video (groep 8) bij het lesprogramma sluiten goed aan bij de belevingswereld van leerlingen groep 7 en 8.	83%	81%
Het lespakket bevat opdrachten/taken die leerlingen met plezier zullen uitvoeren.	82%	83%
Het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> is beter dan de lessen die ik hiervoor over roken gaf.	42%	59%
	Mee oneens	
Het geven van de lessen volgens lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> neemt veel te veel tijd in beslag neemt.	44%	63%
De lessen van het lesprogramma vragen aan de leerkracht te veel voorbereidingstijd.	46%	64%
Ik vind het lesprogramma <i>Ik (r)ook niet</i> te ingewikkeld voor mij om er prettig mee te kunnen werken.	72%	81%

Kenmerken Invoeringsproces

In groep 7 geeft 69% van de leerkrachten aan dat er formeel een beslissing is genomen om het lesprogramma te gebruiken tegen 67% in groep 8. In groep 7 is 87% van de leerkrachten zelf betrokken geweest bij de beslissing om met het lesprogramma *Ik (r)ook niet* te gaan werken, in groep 8 is dit percentage 77%.

Zowel in groep 7 als in groep 8 kregen de leerkrachten voorafgaande de lessen een korte instructie over de inhoud van de lessen en werd met hen de planning van de lessen en het onderzoek besproken. Tweevijfde (40%) van de leerkrachten in groep 7 zegt dat de inhoud van het lesprogramma van tevoren is doorgenomen met iemand van de GGD of Stivoro/TNO, in groep 8 zegt 35% hetzelfde. Over het vooraf doornemen van de planning door de GGD of Stivoro/TNO zegt 54% in groep 7 en 52% in groep 8 dat dit gebeurd is. Toch zegt in groep 7 58% vooraf voldoende geïnformeerd te zijn over de inhoud en werkwijze van het lesprogramma en in groep 8 zelfs bijna 80%.

In groep 7 heeft bijna de helft (47%) van de scholen het lesprogramma voor de kerstvakantie gegeven en de andere helft (49%) in de periode januari-maart 2003. De overige scholen (4%) gaven het lesprogramma in het laatste kwartaal (april-juni 2003). In groep 8 ligt de verdeling over het jaar iets anders: 59% van de leerkrachten geeft de lessen voor de kerstvakantie, 32% in de periode januari-maart 2004 en 9% in de periode april-juni 2004.

3.5 Mate van gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet*

In deze paragraaf wordt gekeken naar hoe de lessen verlopen zijn en welke activiteiten door de leerkrachten uitgevoerd zijn. De activiteiten in groep 7 en 8 worden apart behandeld. Aan het einde van deze paragraaf wordt ook aandacht besteed aan wat de leerlingen vonden van de lessen.

3.5.1 *Mate van gebruik in groep 7*

Het lesprogramma *Ik (r)ook niet* bestaat uit 3 lessen in groep 7. Hoe de opbouw van de lessen is, wordt weergegeven in bijlage A. Aan de hand van de antwoorden die de leerkrachten hebben gegeven in het logboek wordt beschreven in welke mate de activiteiten in de lessen zijn uitgevoerd, of de ingeschatte tijd overeenkomt met de daadwerkelijk gebruikte tijd, of de leerkrachten de handleiding duidelijk vonden en welke typering leerkrachten geven aan het gebruik.

Les 1 en 2: tabaksrook en de gevolgen ervan

In de eerste en tweede les wordt aandacht besteed aan de belangrijkste schadelijke stoffen in tabaksrook en de gevolgen ervan voor de gezondheid.

Informatie verzamelen en bespreken

Een week voor de eerste les van Ik (r)ook niet vraagt de leerkracht aan de leerlingen om informatie over het onderwerp roken te verzamelen en te bespreken welke soorten bronnen er zijn en waar die te verkrijgen zijn.

Bijna alle leerkrachten hebben deze twee onderdelen gedaan (zie tabel 3.6).

In les 1 heeft vervolgens 91% van de leerkrachten de informatiebronnen die gevonden zijn besproken. Verder zochten leerlingen in hun gevonden bronnen welke stoffen er in tabaksrook zitten. Dit gebeurde zowel individueel of in een groepje (80%) als klassikaal (84%). Iets meer dan de helft (51%) van de leerkrachten heeft al deze 5 activiteiten (zie tabel 3.6) uitgevoerd.

Ruim eenderde van leerkrachten geeft aan nog andere activiteiten te hebben uitgevoerd. Enkele voorbeelden van extra activiteiten bij het verzamelen en bespreken van informatie zijn:

- Vooraf enkele lessen menselijk lichaam, waarbij de longen/ademhaling behandeld zijn.
- Vooraf gesprek over roken in het algemeen, wat kinderen al weten, ervaringen uitwisselen, eigen ervaring docent.
- Op een blaadje 1^e gedachten/gevoel over roken laten schrijven/ tekenen.
- Boekje over (niet) roken geregeld, leesboekje over roken gelezen.
- Klassencontract niet roken opgesteld.
- Contact gezocht met grote fabrikant (Philip Morris).
- Leerlingen materiaal van Stivoro en het Trimbosinstituut laten lezen.
- Materialen laten meebrengen/ besproken op/ in een kijk/leesboek gelegd.

Tabel 3.6: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Activiteiten	%
Leerlingen vragen om informatie te verzamelen	91
Bespreken welke bronnen er zijn en waar te verkrijgen	97
Bespreken welke informatiebronnen leerlingen hebben gevonden	91
Nagaan van leerlingen welke stoffen in tabaksrook zitten	80
Klassikale bespreking welke stoffen in tabaksrook zitten	84

Onderzoek en muurkrant maken en bespreken

De leerlingen onderzoeken groepsgewijs hoe stoffen in tabak werken en maken vervolgens met de in het onderzoek gevonden antwoorden een werkstuk of muurkrant. Voor het onderzoek wordt gewerkt met zes informatiekaarten en een knipblad. Het is de bedoeling dat ieder groepslid alle informatiekaarten leest en daarna de tekstvragen groepsgewijs bespreekt. Een volgende stap is om de door de leerlingen zelf gevonden informatie aan de informatiekaarten toe te voegen en dan te bepalen of er voldoende informatie is om de onderzoeksvragen te beantwoorden. Zodra de antwoorden gevonden zijn, worden deze in een gezamenlijk werkstuk, krant of muurkrant opgeschreven en daarna voorzien van illustraties. De werkstukken/muurkranten worden tenslotte door de leerkrachten besproken.

Uit de logboeken komt naar voren dat in 67 klassen (93%) het onderzoek groepsgewijs is uitgevoerd en dat 63 van deze klassen ook een werkstuk/muurkrant gemaakt hebben. In tabel 3.7 wordt aangegeven hoeveel leerkrachten de afzonderlijke onderdelen uitvoerden. Bijna 60% van de leerkrachten heeft alle onderdelen laten uitvoeren. Als extra activiteit in de handleiding werd genoemd dat de muurkrant in de school kon worden opgehangen. Zeventig procent van de leerkrachten geeft aan dit gedaan te hebben.

Tabel 3.7: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Activiteiten	%
Ieder groepslid heeft alle informatiebladen gelezen	90
Kort bespreken en beantwoorden van tekstvragen met elkaar in groepjes	96
Beantwoorden onderzoeksvragen op Informatiebladen	81
Werkstukken/muurkranten gemaakt	93
Werkstukken/muurkranten besproken in de klas	87

Voor dit onderdeel specifieke extra activiteiten waren:

- Informatiebladen klassikaal behandeld in plaats van in groepjes: door laag leesniveau van de groep vraagt leeswerk te veel concentratie/begrip.
- 1 blad laten uitwerken door 1 groepje: was voor sommige kinderen zelfs nog te veel.
- De leerlingen hebben ieder 2 informatiebladen kort samengevat en dit aan de andere kinderen van de groep gepresenteerd.
- Leerlingen moesten zich bij elk infoblad afvragen: wist ik dit al, was de informatie nieuw voor mij.
- Per groep 1 onderwerp (van de kaarten) laten presenteren in een kleine spreekbeurt.
- Per tweetal 2 onderzoeksvragen laten kiezen: dit onderzoeken was huiswerk voor de volgende les en werd niet in de klas gedaan.

- Circuit gemaakt: elk groepje was 10 minuten met één onderwerp bezig. Na 10 minuten werd doorgeschoven naar volgende set van zes dezelfde kaarten.
- De leerkracht heeft een vragenlijst gemaakt van de onderzoeksvragen. De leerlingen hebben de vragenlijst met elkaar gemaakt en besproken.
- De leerkracht heeft zelf knipbladen gemaakt die door leerlingen zijn verwerkt.
- Muurkrant maken en presenteren aan de klas: waarom heb je de muurkrant zo gemaakt en waarom deze plaatjes.
- Foto's gemaakt tijdens maken van de muurkrant. Foto's kunnen door leerlingen worden nabesteld.
- Antirook posters gemaakt in plaats van muurkrant: positief gesteld bijvoorbeeld "je bent stoer als ...".

Les 3: niet roken is een keuze

Het doel van les 3 is dat leerlingen begrijpen dat roken ongezond is en dat zij het voornemen maken niet te gaan roken.

Interview met ouders

Na de eerste twee lessen krijgen de leerlingen de opdracht om hun ouders te interviewen over roken en over welke keuzes ouders gemaakt hebben ten aanzien van wel of niet roken. De leerkracht bespreekt de resultaten van de interviews dan in de volgende les. De leidraad voor het bespreken is: ten eerste nagaan of en hoeveel ouders roken en hoe zich dit verhoudt tot het landelijke gemiddelde. Daarna ingaan op de redenen van ouders om wel of niet te gaan roken en nagaan of ouders ooit gestopt zijn (of dat hebben geprobeerd) en hoe dat is gegaan. Tot slot kan de leerkracht vragen hoe ouders het vinden als jongeren beginnen te roken en of ouders die zelf roken anderen wel kunnen afraden om te gaan roken.

Aan het eind van les 2 heeft 96% van de leerkrachten de leerlingen gevraagd dit interview af te nemen bij een of beide ouders en 93% heeft de leerlingen voorzien van een blad met daarop het interview en heeft hen een uitleg gegeven (zie tabel 3.8).

Tabel 3.8: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Activiteiten	%
De leerlingen een blad met interview voor ouders gegeven	93
Uitgelegd dat het gaat om waarom ouders wel of niet zijn gaan roken	93
De leerlingen gevraagd om interview bij een of beide ouders af te nemen	96

In les 3 heeft een overgroot deel van de leerkrachten (88%) de resultaten van de interviews met de ouders besproken. Ruim 40% van de leerkrachten heeft al de stappen binnen het bespreken van het interview doorlopen (zie tabel 3.9 voor de percentages voor de afzonderlijke stappen).

Tabel 3.9: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Activiteiten	%
Roken van de ouders geïnventariseerd	85
Aantal roken ouders vergeleken met de landelijke cijfers	47
Redenen van ouders om wel of niet te beginnen met roken	94
Of ouders gestopt zijn met roken en hoe dat is vergaan	93
Hoe ouders het vinden als jongeren beginnen met roken	99
Of ouders die zelf roken anderen kunnen afraden om te gaan roken	93

De volgende voor het interview specifieke extra activiteiten zijn uitgevoerd:

- Eigen rookgedrag besproken.
- Grafiekje naar aanleiding van resultaten
- Grafiekjes maken van de antwoorden van de ouders.
- Kringgesprek over het roken van de ouders en andere mensen (opa, oma, broers, zussen enz.).
- Rokende leerkrachten ook om hun mening gevraagd.

Bespreken eigen mening

Na het bespreken van het interview is dieper ingegaan op hoe leerlingen zelf denken over het wel of niet gaan roken, of leerlingen gevoelig zijn voor sociaal getinte redenen en op welke manieren leerlingen indruk kunnen maken op anderen.

Ruim 43% van de leerkrachten heeft al deze aspecten met de leerlingen besproken.

Tabel 3.10: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Activiteiten	%
Besproken of leerlingen van plan zijn te gaan roken?	97
Opmerkingen van leerlingen om wel of niet te gaan roken vergeleken met de redenen die ouders gegeven hebben voor het wel of niet roken	62
Besproken of leerlingen ook gevoelig zijn om vanwege sociaal getinte redenen te gaan roken	85
Besproken hoe leerlingen op andere manieren indruk kunnen maken op anderen	72

Rook-niet afspraak

Aan het eind van les 3 komt de Rook-Niet afspraak die leerlingen met hun ouders kunnen maken aan de orde. Als leerlingen niet van plan zijn te gaan roken, kunnen ze dat vastleggen in een afspraak met hun ouder(s) of verzorger(s). De leerkracht kan de afspraak uitdelen aan de leerlingen.

Iets meer dan driekwart van de leerkrachten heeft zowel voorgesteld aan leerlingen om een rook-niet afspraak met ouders af te sluiten als de afspraak meegegeven voor ouders (tabel 3.11).

Tabel 3.11: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Activiteiten	%
leerlingen voorgesteld om een rook-niet afspraak met hun ouders af te sluiten	88
alle leerlingen een formulier voor een rook-niet afspraak mee gegeven	82

Veertien procent van de leerkrachten heeft bovendien nog extra activiteiten uitgevoerd:

- De leerlingen die een afsprakenformulier met hun ouders hadden ingevuld een officieel certificaat gegeven en een wat officieel getinte uitreiking.
- Grote groepsfoto gemaakt met alle kinderen en de rook niet afspraak: voor website van school.
- voorbeelden geven om voor je eigen mening te durven uitkomen die niet met roken te maken hebben vooral in de puberteit gaan namelijk veel kinderen op allerlei gebieden "meelopen".
- Klassencontract afgesloten beloning niet roken aan het eind van het schooljaar.
- Ouders komen op school om te kijken en horen wat hun kinderen gedaan hebben. Geef dan formulieren met afspraken mee!

Totaal aantal activiteiten in groep 7

In groep 7 zijn 3 lessen van 'Ik (r)ook niet' uitgevoerd. Niet alle activiteiten zijn hiervan door iedere leerkracht uitgevoerd. Indien van een aantal hoofdactiviteiten uitgegaan wordt dan heeft 55% van de leerkrachten in groep 7 al deze activiteiten uitgevoerd (tabel 3.12).

Tabel 3.12: Percentage leerkrachten dat deze hoofdactiviteiten van groep 7 uitgevoerd heeft

Hoofdactiviteiten groep 7	%
Leerlingen vragen om informatie te verzamelen	91
Bespreken welke informatiebronnen leerlingen hebben gevonden	91
Leerlingen hebben groepsgewijs onderzoek gedaan	93
Leerlingen hebben werkstukken/muurkranten gemaakt	93
Werkstukken/muurkranten besproken in de klas	87
De leerlingen gevraagd om interview bij een of beide ouders af te nemen	96
Resultaten van de interviews met ouders besproken	88
Besproken of leerlingen van plan zijn te beginnen met roken	97
Leerlingen voorgesteld om een rook-niet afspraak met hun ouders af te sluiten	88

Tijd

De 3 lessen in groep 7 zijn ingedeeld in lesonderdelen. Per lesonderdeel werd in de handleiding aangegeven hoeveel tijd dit onderdeel in beslag zou nemen (zie bijlage A). De leerkrachten hebben in het logboek aangegeven of de in de handleiding aangegeven tijd voldoende is voor het uitvoeren van de lesonderdelen. Hieruit komt het beeld naar voren dat het voor de meeste leerkrachten mogelijk was de lesonderdelen in de aangegeven tijd te doen. Een uitzondering hierop vormt het onderzoek en het maken van de muurkrant (de kern van de lessen 1 en 2). Voor deze onderdelen trekken de meeste leerkrachten 70 tot 120 minuten uit, waar in de handleiding aangegeven staat 60 minuten.

Handleiding

De leerkrachten hebben in het logboek aangegeven wat ze van de duidelijkheid van de handleiding vinden. Hieruit komt naar voren dat vrijwel alle leerkrachten de handleiding redelijk duidelijk tot heel erg duidelijk vinden.

Typeringen voor niveau van gebruik van het lesprogramma

Het logboek sluit af met de vraag welke typering de leerkracht het beste vindt overeenkomen met de manier waarop hij of zij het lesprogramma *Ik (r)ook niet* is gebruikt op school. Hierbij konden ze acht typeringen aankruisen variërend van ‘ik gebruik het lesprogramma als informatiebron’ of ‘ik gebruik het volgens de richtlijnen’ tot ‘ik heb zelfs gerichte aanvullingen’. Het blijkt dat bijna driekwart van de leerkrachten of de richtlijnen en werkwijze van het lesprogramma zo goed mogelijk volgen of zelfs gericht aanvullingen op of nieuwe toepassingsmogelijkheden voor de voorgestelde werkwijzen heeft (tabel 3.13).

Tabel 3.13: Typeringen voor niveau van gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* in groep 7

Ik heb het lesprogramma voornamelijk gebruikt als informatiebron voor mijn lessen over roken	3%
Ik heb het lesprogramma doorgenomen en er een paar ideeën voor mijn lessen over roken uitgehaald	2%
Ik heb het lesprogramma voornamelijk gebruikt als leidraad voor mijn lessen en heb een enkele lessuggestie uitgevoerd conform de aanwijzingen in de instructie	15%
Ik heb het lesprogramma goed doorgenomen en er veel ideeën voor mijn lessen uitgehaald	9%
Ik volg de richtlijnen en werkwijze van het lesprogramma zo goed mogelijk op en voer het merendeel van de lessuggesties uit conform de aanwijzingen in de instructie	47%
Ik pas het lesprogramma zo nauwgezet mogelijk toe in mijn lessen over roken	12%
Ik heb door mijn ervaring met dit soort lesprogramma's zelf nieuwe toepassingsmogelijkheden gevonden voor de daarin voorgestelde werkwijzen	6%
Ik ben door mijn ervaring met dit soort lesprogramma's de daarin voorgestelde werkwijzen zo goed gaan beheersen dat ik er zelf gerichte aanvullingen op kan aanbrengen.	6%

3.5.2 *Mate van gebruik in groep 8*

Het lesprogramma *Ik (r)ook niet* bestaat uit 3 lessen in groep 8 waarin leerlingen informatie krijgen over de factoren die hun mening over roken kunnen beïnvloeden. Hoe de opbouw van de lessen is, wordt weergegeven in bijlage A. Net als bij groep 7 wordt beschreven in welke mate de activiteiten in de lessen zijn uitgevoerd, of de ingeschatte tijd overeenkomt met de daadwerkelijk gebruikte tijd en of de leerkrachten de handleiding duidelijk vinden.

Les 1 en 2. Beïnvloeding van (consumptie)gedrag

In de eerste twee lessen wordt ingegaan op de vraag hoe het komt dat mensen roken terwijl ze weten dat het slecht is voor de gezondheid. De leerlingen krijgen de video ‘Live and let live’ te zien, waarna een klassengesprek plaatsvindt. Aan het eind van de eerste twee lessen gaan de kinderen campagnemiddelen maken om uiting te geven aan hun mening dat ze niet willen gaan roken.

Kennis opgedaan in groep 7 bespreken

Alle leerkrachten zijn gestart met de leerlingen te vragen wat ze zich kunnen herinneren van de lessen in groep 7 en zijn vervolgens bijna allemaal ingegaan op het feit dat het

moeilijk is bij je mening te blijven. Dit vormt de brug naar de video 'Live and let live'. Ruim 40% van de leerkrachten geeft aan tijdens de inleiding nog andere activiteiten te hebben uitgevoerd. Een deel van hen ging daarbij dieper in op de lesonderdelen van groep 7: het bespreken van de opdrachtkaarten, het bekijken van de werkstukken/posters/ muurkranten. Verder is als andere activiteit vooral het groepsgesprek gebruikt, waarbij accentverschillen in onderwerpen zijn te vinden. De gesprekken gingen bijvoorbeeld over:

- Oud-leerlingen die zijn gaan roken.
- Ervaringen van leerlingen in het afgelopen jaar en vooral de laatste tijd.
- Verslavingen.
- Roken, wat de kinderen zelf inbrachten.
- Welke leerlingen mensen kennen die roken en wat ze er van vinden.
- Eigen 'rookverleden' van leerkracht. Verteld over eigen rookgedrag en het feit dat ik de lessen toch geef en wat deze lessen voor mij misschien gaan inhouden.
- Advertenties (tegen roken), longfoto's van rokers laten zien.

Video 'Live and let live' en klassengesprek

De video Live and let live gaat in op de wijze waarop beïnvloedingsfactoren bij roken functioneren.

De video is door bijna alle leerkrachten (97%) afgespeeld, twee leerkrachten hebben de video niet laten zien. Drieënzestig leerkrachten (90%) geven vervolgens aan een klassengesprek gevoerd te hebben. Het klassengesprek bestond uit een aantal onderdelen. Per onderdeel is gevraagd of de docent dit heeft uitgevoerd (tabel 3.14). In totaal heeft 47% van de leerkrachten alle vier onderdelen horende bij de video en het klassengesprek uitgevoerd.

Tabel 3.14: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Onderdeel	Inhoud	%
1	Vraag wie of wat ervoor kan zorgen dat je gaat roken. Schrijf die vier factoren op het bord.	100 59
2	Besprek met de klas voorbeelden van gedrag dat onlogisch is en waartoe iemand kwam onder invloed van een of meerdere van de vier factoren. Probeer leerlingen zelf voorbeelden te laten bedenken.	86 87
3	Vertel dat het onder invloed kopen of doen van dingen jammer, maar normaal is, maar dat dit voor roken moeilijker ligt omdat het verslavend en ongezond is.	88
4	Trek met de leerlingen de conclusie dat het erg belangrijk is vast te houden aan de eigen mening niet met roken te beginnen.	95

De video werd door ruim 67% als heel erg duidelijk beoordeeld, 32% vond de video redelijk duidelijk. Er werden 32 opmerkingen gemaakt over de video. Over het algemeen (25) waren de opmerkingen erg positief. Ze gingen in op het feit dat de kinderen het een leuke/grappige video vonden, waarbij James Blond vaker werd genoemd: de videoband sprak de leerlingen erg aan en paste bij hun belevingswereld. Alleen met betrekking tot het einde van de film hadden de kinderen andere verwachtingen, namelijk een duidelijker eind (4 keer genoemd). Andere kritische opmerkingen betroffen zowel de inhoud (meer informatie en voorbeelden gewenst, liefdesscène van James Blond en secretaresse onnodig/storend) als de kwaliteit van de band (eerste 5 minuten was het geluid te zacht, achtergronden stoorden vaak bij het gesproken woord). Een leerkracht geeft aan de video nog een keer gebruikt te hebben

als inleiding op het spel (zie les 3). Een leerkracht vond de video niet te gebruiken, vanuit zijn rol als docent drama.

Maken van campagnemiddelen

De leerlingen krijgen na het zien van de video en het klassengesprek de gelegenheid hun mening over roken te gaan uiten. Ze worden gevraagd campagnemiddelen te maken waarmee zij anderen duidelijk kunnen maken niet te willen roken. Daarnaast zijn enkele aanvullende lessuggesties gegeven: met de campagnemiddelen naar buiten treden, (bijvoorbeeld door in de school een ruimte in te richten met de campagnemiddelen of een journalist van de plaatselijke krant uitnodigen) en/of een opstel of werkstuk over verslaving laten maken.

Vijftig van de zeventig leerkrachten (71%) heeft de leerlingen campagnemiddelen laten maken. Bijna al deze leerkrachten (96%) hebben de leerlingen de opdracht gegeven bij het bedenken van de campagnemiddelen rekening te houden met de factoren die bij de keuze om niet te gaan roken van belang zijn. Ook werd gevraagd het campagnemiddel te betrekken op ouders, leeftijdsgenoten, idolen en reclame: dit werd door tweederde van de leerkrachten die de leerlingen gevraagd hebben campagnemiddelen te maken in de opdracht meegenomen.

In de handleiding worden voorbeelden genoemd van campagnemiddelen. Aan de leerkrachten is gevraagd welke van deze middelen de leerlingen hebben gebruikt (tabel 3.15). Er waren meerdere antwoorden mogelijk. De meest gebruikte zijn de advertentie en billboards, gevolgd door liedje of verhaal en spandoeken.

Tabel 3.15: Percentage leerkrachten dat aangeeft dat de volgende campagne middelen gebruikt zijn door de leerlingen

Campagnemiddelen	%
Advertentie	22
Billboards	15
Liedje of verhaal	13
Spandoeken	10
Video's met idolen of reclame	5
Sandwichborden	4
Anders	33

Bij de categorie anders konden leerkrachten invullen hoe de leerlingen nog meer te werk zijn gegaan. Enkele voorbeelden:

- Krantenartikelen, vraaggesprek, interview.
- Affiches, posters/pamfletten, folders.
- Anti-rook wenskaarten.
- Slogans, melding op chipszakken/ cola etc.
- Gedichten, opstellen, anti-rookboek.
- Toneelstukje, drama.
- Internet, powerpoint>
- Versieren T-shirt met tekst 'sporters roken niet', gedragen tijdens schoolvoetbaltoernooi.

In aanvulling op het maken van de campagnemiddelen wordt als lessuggestie gegeven dat de leerlingen de middelen kunnen inzetten om met hun mening naar buiten te treden.

Iets minder dan 37% van de leerkrachten geeft aan van deze lessuggestie gebruik te hebben gemaakt. Een tweede lessuggestie die in de handleiding werd beschreven betrof het maken van een opstel of werkstuk over verslaving. Ruim 11% van de leerkrachten geeft aan dat zij de leerlingen deze lessuggestie hebben laten uitvoeren. Bijna 50% van

de leerkrachten heeft geen van beide lessuggesties gebruikt. Wel zijn er door nog eens 26% van de klassen extra activiteiten uitgevoerd. Dit zijn vooral activiteiten die aansluiten op het maken van de campagnemiddelen.

Extra activiteiten die werden genoemd zijn o.a.:

- Toneelstukjes/ drama.
- Thuiswerkopdracht: zoeken over verslaving(en) op het internet.
- Op internet website van STIVORO bezocht, diverse kringgesprekken gevoerd naar aanleiding daarvan.
- Extra klassengesprek over ervaringen in de familie.
- Presentatie van zelfgemaakte video's aan ouders en leerlingen bovenbouw.

Les 3: Volharden in de mening niet te roken

In de derde les oefenen de leerlingen in het uitspreken van en volharden in die mening. Dat doen ze door middel van een spelactiviteit, waarbij aan de hand van verschillende situatieschetsen geoefend wordt met het reageren op situaties waarin de verleiding tot roken groot is. Aan het eind van de lessenserie ontvangen de leerlingen een certificaat *Ik rook niet*. Het doel van deze drie lessen is leerlingen beter voor te bereiden op praktijksituaties waarin ze hun mening niet te willen roken moeten uiten en vasthouden.

Inventarisatie hoe omgaan met mening niet te roken

De meerderheid van de leerkrachten (96 %) is deze les begonnen met de leerlingen te vertellen dat ze na de lessen in groep 7 en 8 zelf weten wat hun mening over roken is, maar dat het moeilijk is om vast te houden aan je eigen mening en daar voor uit te durven komen (94%). Daarna vond bij 79% van de leerkrachten een inventarisatie plaats van hoe de leerlingen om willen gaan met hun mening niet te roken (tabel 3.16). In de handleiding worden een aantal vragen gegeven waarmee de docenten de inventarisatie kunnen beginnen. Deze werden door bijna alle docenten gebruikt. Ook worden verschillende manieren genoemd hoe leerlingen om kunnen gaan met situaties die vervelend of moeilijk zijn. Zestig procent van de leerkrachten gebruikte deze informatie. De helft van de leerkrachten die met de inventarisatie is begonnen, maakten gebruik van de vragen uit de handleiding en gingen dieper in op de moeilijke situaties.

Tabel 3.16: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Inventarisatie samen met de leerlingen hoe leerlingen om willen gaan met hun mening niet te roken	79%
Gebruik gemaakt van vragen in de handleiding	90%
Aangegeven dat er verschillende manieren zijn om met vervelende of moeilijke situaties om te gaan	60%

Negen leerkrachten (13%) geeft aan nog andere activiteiten te hebben uitgevoerd. Twee activiteiten sloten direct aan bij de inventarisatie. De leerkrachten hebben namelijk situaties geschetst die moeilijk zijn. Een leerkracht heeft een sigaret aan de leerlingen aangeboden: al zijn leerlingen weigerden. Een andere leerkracht heeft een shaggie gedraaid en geprobeerd al zijn leerlingen over te halen een trekje van zijn sigaret te nemen. De helft heeft zich serieus in een rij opgesteld om een trekje te nemen. De leerkracht heeft uiteraard het aanbod ingetrokken en vervolgens aangegeven hoe gemakkelijk het is te zwichten voor verleidingen.

Spelactiviteit

Het onderdeel verwerking les 3 bestaat uit een spelactiviteit. Twee leerlingen krijgen een spelkaart met een situatiebeschrijving. Het gaat om dezelfde situatie, alleen is de

een de 'roker' en de ander degene die in de leersituatie zit waarin hij/zij kan oefenen het gewenste gedrag te vertonen. De twee leerlingen spelen de situatie die op hun spelkaart beschreven staat. De leerling die oefent met het tonen van het gewenste gedrag moet dit gedrag zelf bedenken.

Vijfenvijftig leerkrachten (80%) hebben de spelactiviteit uitgevoerd en daarvoor de kopieerbare spelkaartjes gebruikt (tabel 3.17). Alle leerkrachten die de spelactiviteit hebben uitgevoerd, hebben leerlingen de verschillende situaties laten spelen, terwijl 50 van deze leerkrachten vervolgens met de leerlingen hebben besproken of de leerlingen in het echt zo zouden durven reageren als ze tijdens de spelactiviteit gedaan hebben. Bijna alle leerkrachten (96%), dus ook de leerkrachten die de spelactiviteit niet hebben uitgevoerd, hebben met de leerlingen besproken dat het lang niet altijd gemakkelijk is om voor je mening uit te komen en hebben aangegeven dat het helpt om in ieder geval stellig het voornemen te hebben niet te gaan roken. In ongeveer tweederde van de klassen hebben leerlingen met zichzelf afgesproken hoe hij of zij gaat reageren in een nagespeelde situatie. Bijna de helft (47%) van de leerkrachten heeft alle activiteiten binnen de spelactiviteit uitgevoerd.

Tabel 3.17: Percentage leerkrachten dat aangeeft de volgende activiteiten uitgevoerd te hebben

Activiteiten	%
Spelactiviteit uitgevoerd	80
Gebruik gemaakt van de kopieerbare spelkaartjes?	80
Verskillende leerlingen hebben de verschillende situaties gespeeld?	80
Met de leerlingen besproken of ze in het echt zo zouden durven reageren als ze nu gedaan hebben	73
Besproken dat het lang niet altijd makkelijk is om voor je mening uit te komen	96
Aangegeven dat het helpt om in ieder geval heel stellig het voornemen te hebben niet te gaan roken	96
Leerlingen hebben met zichzelf afgesproken hoe hij of zij gaat reageren in de nagespeelde situaties	66

Er zijn 44 opmerkingen over de spelactiviteit gemaakt, zowel door leerkrachten die de spelactiviteit hebben uitgevoerd als anderen. In 25 opmerkingen is het woord 'leuk' terug te vinden. De positieve opmerkingen overheersen, hoewel enkele keren wordt opgemerkt: leuk, maar drama is nog geen werkelijkheid.

Enkele leerkrachten zijn kritisch. In een klas durfden de kinderen zich bijvoorbeeld niet goed bloot te geven en de leerkracht geeft hierbij aan dat de leerlingen het rollenspel moeilijk vonden. Een andere leerkracht vond de spelactiviteit erg voorgedrukt, waardoor de leerlingen beperkt werden in hun creativiteit.

Ruim 15% van de leerkrachten heeft nog een extra lesactiviteit uitgevoerd. Enkele voorbeelden:

- Kinderen een zin laten bedenken om 'nee' te zeggen en gesprek te beëindigen. Dit geoefend met lichaamstaal en stemgebruik.
- Verschillende leerlingen moesten proberen een andere leerling over te halen om te gaan roken. Iedereen moest een eigen strategie bedenken en mocht zelf het 'slachtoffer' uit kiezen. Wat waren de sterkste reacties/argumenten om niet te gaan roken.
- Zelf toneelstukje schrijven over thema *ik (r)ook niet*.
- Actie ondernomen om kantine plaatselijke sportclub tijdens de ochtenduren rookvrij te krijgen.

- Een afsluitend toneelgebeuren waarbij we de andere leerlingen hebben uitgenodigd.

Certificaat Ik rook niet

Als slot van het lesprogramma is het certificaat Ik rook niet aan de leerlingen overhandigd. Het doel van het certificaat is om het voornemen niet te gaan roken en de vaardigheid om deze mening te uiten, te onderstrepen.

Van de 66 leerkrachten die de vraag of ze het certificaat hebben gebruikt hebben beantwoord, zeggen 47 leerkrachten (71%) dit gedaan te hebben.

Totaal gebruik in groep 8

In groep 8 zien we dat het aantal leerkrachten dat de afzonderlijke activiteiten uitgevoerd heeft lager ligt dan in groep 7. Bij de start in groep 8 ligt het aantal leerkrachten dat activiteiten uitgevoerd heeft bijna op 100%, dit daalt tot rond de 70%. In totaal heeft 30% van de leerkrachten in groep 8 alle hoofdactiviteiten uitgevoerd (tabel 3.18).

Tabel 3.18: Percentage leerkrachten dat deze hoofdactiviteiten uit groep 8 uitgevoerd heeft

Activiteiten groep 8	%
Video Live and let live in de klas afgespeeld	97
Klassengesprek gevoerd op basis van de aanwijzingen in de handleiding	90
Campagnemiddelen gemaakt	71
Geïnterviewd met de leerlingen hoe ze om willen gaan met hun mening om niet te roken	79
Spelactiviteit uitgevoerd	80
Leerlingen hebben met zichzelf afgesproken hoe hij of zij reageren in de nagespeelde situatie	66
Het certificaat Ik rook niet gebruikt	71

Tijd

Voor bijna alle leerkrachten in groep 8 is het mogelijk de activiteiten uit te voeren binnen de aangegeven tijd. De les waarin campagnemiddelen zijn gemaakt, is door de leerkrachten heel verschillend besteed, waardoor de tijd die ze daar aan gependend hebben ook verschilt. Voor deze les staat minimaal 60 minuten. Een aantal leerkrachten (36%) heeft meer tijd besteed, een aantal leerkrachten (27%) heeft 60 minuten gebruikt en een aantal leerkrachten (36%) was binnen een uur klaar.

Handleiding

Over de handleiding zijn de docenten tevreden, uitgedrukt in mate van duidelijkheid. Het merendeel van de leerkrachten vindt de handleiding heel erg duidelijk of redelijk duidelijk. Slechts een enkeling geeft op onderdelen aan de handleiding niet zo duidelijk te vinden.

Typeringen voor niveau van gebruik

Het logboek sluit ook in groep 8 af met de vraag welke typering het best overeenkomt met de manier waarop de leerkracht het lesprogramma *Ik (r)ook niet* heeft gebruikt. Ook nu weer geeft ongeveer driekwart van de leerkrachten aan de richtlijnen en werkwijze van het lesprogramma zo goed mogelijk op gevolgd te hebben en sommige van deze leerkrachten hebben zelf gerichte aanvullingen op de lessen aangebracht (tabel 3.19).

Tabel 3.19: Typeringen voor niveau van gebruik van het lesprogramma in groep 8

Ik heb het lesprogramma voornamelijk gebruikt als informatiebron voor mijn lessen over roken	4 %
Ik heb het lesprogramma doorgenomen en er een paar ideeën voor mijn lessen over roken uitgehaald	1 %
Ik heb het lesprogramma voornamelijk gebruikt als leidraad voor mijn lessen en heb een enkele lessuggestie uitgevoerd conform de aanwijzingen in de instructie	10%
Ik heb het lesprogramma goed doorgenomen en er veel ideeën voor mijn lessen uitgehaald	14%
Ik volg de richtlijnen en werkwijze van het lesprogramma zo goed mogelijk op en voer het merendeel van de lessuggesties uit conform de aanwijzingen in de instructie	47%
Ik pas het lesprogramma zo nauwgezet mogelijk toe in mijn lessen over roken	9 %
Ik heb door mijn ervaring met dit soort lesprogramma's zelf nieuwe toepassingsmogelijkheden gevonden voor de daarin voorgestelde werkwijzen	1 %
Ik ben door mijn ervaring met dit soort lesprogramma's de daarin voorgestelde werkwijzen zo goed gaan beheersen dat ik er zelf gerichte aanvullingen op kan aanbrengen.	13%

3.5.3 *Factoren geassocieerd met volledigheid en niveau van gebruik*

Zijn er leerkrachtfactoren aan te wijzen die met de volledigheid van gebruik geassocieerd zijn? Hierbij gaat het om kenmerken van de leerkracht, kenmerken van het lesprogramma, kenmerken van de invoeringstrategie en kenmerken van de organisatie. De volledigheid van gebruik door de leerkracht in groep 7 is significant geassocieerd met of de leerkrachten vinden dat ze vooraf voldoende geïnformeerd zijn over de werkwijze en inhoud van het lesprogramma (OR=1,41, 95%BI=1,02-1,95). De volledigheid van gebruik in groep 8 is vooral geassocieerd met of de leerkracht denkt dat hij of zij een hoge eigen effectiviteit heeft in het uitvoeren van het lesprogramma (OR=4,01, 95%BI=1,16-13,95). De leerkrachten in groep 8 die het lesprogramma vollediger gebruikt hebben, hebben gemiddeld een hogere score op de ingeschatte eigen effectiviteit om de lessen uit te voeren. De grootste verschillen in eigen effectiviteit tussen leerkrachten met volledig gebruik en leerkrachten met onvolledig gebruik zijn te vinden in de mate waarin de leerkracht denkt in staat te zijn leerlingen een mening over roken te laten vormen, leerlingen werkstukken te laten maken waarmee ze uiting geven aan hun motivatie om wel of niet te roken en om de leerlingen voldoende inzicht te geven in de gevolgen van roken.

Er is maar één leerkrachtfactor gevonden die is geassocieerd is met het niveau van gebruik en alleen het niveau van gebruik in groep 7. De leerkrachten uit groep 7 met een hoger niveau van gebruik trekken zich meer aan van de mening van anderen als het gaat om het gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet*. Hierbij trekken zij zich, in vergelijking met de leerkrachten met een lager niveau van gebruik van het lesprogramma, vooral meer aan van de mening van de schooldirectie en collega leerkrachten.

3.5.4 *Mening leerlingen*

Na de lessen in groep 7 en 8 is de mening van de leerlingen over de lessen gevraagd. Over het algemeen vinden de leerlingen de lessen leuk en interessant. De leerkracht heeft de lessen, volgens hen, ook goed gegeven. De opdrachten worden door een minderheid als moeilijk beoordeeld. De leerlingen zijn wel iets minder positief over de lessen in groep 8 als over de lessen in groep 7 (tabel 3.20).

Tabel 3.20: Mening van leerlingen over lessen (alleen de leerlingen die beide lijsten ingevuld hebben)

	Groep 7 n=1337, %	Groep 8 n=1337, %
Mening over de lessen		
(Heel) leuk	73	61
Beetje leuk	11	16
Niet leuk, niet saai	8	11
Beetje saai	2	4
(Heel) saai	5	8
Mening over hoe de leerkracht de lessen gegeven heeft		
(Heel) goed	87	81
Beetje goed	7	9
Niet goed, niet slecht	4	6
Beetje slecht	1	1
(Heel) slecht	2	3
Mening over de opdrachten		
(Heel) leuk	69	61
Beetje leuk	16	19
Niet leuk, niet saai	7	9
Beetje saai	3	3
(Heel) saai	5	8
Moeilijkheidsgraad van de opdrachten		
(Heel) makkelijk	36	43
Tamelijk makkelijk	15	14
Niet makkelijk of moeilijk	37	33
Tamelijk moeilijk	7	7
(Heel) mogelijk	6	3
Interessantheid van de lessen		
(Heel) interessant	77	66
Beetje interessant	15	21
Niet interessant of oninteressant	4	7
Niet interessant	3	6

3.6 Activiteiten controlescholen

De leerkrachten van de controlescholen is aan het eind van respectievelijk groep 7 en groep 8 gevraagd of zij lessen hebben gegeven over roken en zo ja, welke lesmaterialen zij gebruikt hebben. Aan het eind van groep 7 heeft bijna de helft (49%) van de leerkrachten van de controlescholen lessen over roken gegeven. Aan het eind van groep 8 heeft 59% van de leerkrachten aandacht besteed aan roken. De leerkrachten gebruikten verschillende lesmaterialen en programma's (zie tabel 3.21).

Tabel 3.21: Aantal leerkrachten in controlegroep dat aangeeft bepaalde lesmaterialen over roken in het schooljaar gebruikt te hebben

	Groep 7	Groep 8
	n	n
Speel niet met vuur	6	14
Wat Kim te weten komt over roken	3	16
Wat kun je verwachten	1	0
'leefstijl voor jongeren'	0	5
Thema/leskist over roken van de GGD	6	9
Anders	37	31

De meeste leerkrachten in zowel groep 7 als groep 8 geven aan andere materialen gebruikt te hebben. Twaalf leerkrachten in groep 7 en elf leerkrachten in groep 8 geven aan een kringgesprek met leerlingen te hebben gehouden over roken. Een aantal hiervan geven aan dat dit gesprek plaats vond naar aanleiding van de vragenlijsten die leerlingen voor het onderzoek invulden, actualiteiten, spreekbeurt of school TV. In groep 8 noemen 5 leerkrachten dat ze het lesprogramma *Ik (r)ook niet* hebben gebruikt.

Daarnaast worden een aantal andere programma's gebruikt dan genoemd in tabel 3.21 om het roken te bespreken, namelijk:

- Methode Grote Reis (vooral in groep 7)
- Eigen materiaal (vooral in groep 8)
- Junior Hartdag
- SOVA-training: sociale vaardigheidstraining.
- Doe effe normaal
- Methode leefwereld
- Stichting voorkom (vooral in groep 8)

3.7 Conclusie

Uit dit hoofdstuk komt naar voren dat er weinig verschillen zijn tussen de interventie- en controlegroep wat betreft kenmerken van school en klas. De enige kenmerken waar ze op verschillen zijn de verhouding allochtone en autochtone leerlingen in de klas en of er formeel vastgelegd is in welke leerjaren de lessen over rookpreventie gegeven worden. In de interventiegroep zitten minder allochtone leerlingen en is vaker vastgelegd in welke leerjaren de lessen over rookpreventie gegeven worden. Er zijn ook geen verschillen in achtergrondkenmerken van de leerkracht.

Wat betreft het lesprogramma *Ik (r)ook niet* hebben alle interventieleerkrachten positieve attitudes over wat ze er mee kunnen bereiken en ze vinden het ook hun taak om deze lessen te geven. Het minst positief zijn ze over de tijdsinvestering en of het wel voldoende aansluit bij de leefwereld van de leerlingen. Indien naar hun eigen effectiviteit gekeken wordt twijfelen ze het meest over of het hun lukt om leerlingen een mening over roken te laten vormen en uiten. Veel van de verschillende activiteiten van het lesprogramma zijn ook uitgevoerd door de leerkrachten, maar uiteindelijk heeft 55% van de leerkrachten in groep 7 en 30% van de leerkrachten in groep 8 alle hoofdactiviteiten van de lessen uitgevoerd. De minst uitgevoerde activiteiten horen bij de lessen in groep 8 en zijn: Leerlingen voor zichzelf laten afspreken hoe hij of zij gaat reageren als hun een sigaret aangeboden wordt, het uitdelen van het niet-roken certificaat en het maken van campagnemiddelen. Volledigheid van gebruik in groep 7 is vooral geassocieerd met of de leerkracht vindt dat hij/zij van te voren voldoende geïnformeerd is over het lesprogramma *Ik (r)ook niet*. In groep 8 is volledigheid van gebruik vooral geassocieerd met de ingeschatte eigen effectiviteit van de leerkracht om het lesprogramma uit te voeren. In zowel groep 7 als 8 geeft ongeveer driekwart van de

leerkrachten aan de richtlijnen en werkwijze van het lesprogramma zo goed mogelijk opgevolgd te hebben en het merendeel van de lessuggesties uitgevoerd te hebben conform de aanwijzingen in de instructie en eventueel met eigen aanvullingen. Dit niveau van gebruik van het lesprogramma is alleen gerelateerd aan de mate waarin de leerkracht zich iets aantrekt van de mening van anderen over het gebruik.

In de controlegroep heeft ongeveer de helft van de leerlingen in groep 7 en 60% van de leerlingen in groep 8 lessen gehad over roken. Opvallend is dat in groep 8 al een aantal controleleerkrachten gebruik gemaakt heeft van het lesprogramma *Ik (r)ook niet*.

In de volgende hoofdstukken zal nagegaan worden wat de gedragsdeterminanten van roken zijn en wat nu de effecten van de lessen op deze gedragsdeterminanten en rookgedrag van de leerlingen zijn.

4 Determinanten van roken

Voordat we naar de effecten van het lesprogramma kijken, kijken we eerst naar welke gedragsdeterminanten van invloed zijn op de intentie om niet te roken en het rookgedrag zelf. Eerst worden de respons en de achtergrondkenmerken van de onderzochte groep besproken.

4.1 Respons

Bij de nulmeting vulden 3173 leerlingen een vragenlijst in, bij de eerste nameting 3114. Hiervan konden 3052 vragenlijsten gekoppeld worden aan een vragenlijst van de nulmeting. De respons is 96%. Voor de tweede nameting, dat is de eerste meting in groep 8, werden 2752 vragenlijsten ingevuld: 2635 leerlingen konden zowel aan de nul- als aan de eerste meting gekoppeld worden (83%). De respons op de derde nameting was 2658 ingevulde vragenlijsten. Hiervan konden 2432 (77%) gekoppeld worden aan zowel de nulmeting als de eerste en tweede nameting. Het aantal leerlingen dat alle vier de vragenlijsten heeft ingevuld bedroeg dus 2432 respondenten. Bij de laatste meting kon de vragenlijst niet klassikaal ingevuld worden omdat de leerlingen na groep 8 naar verschillende middelbare scholen zijn gegaan. De leerlingen kregen daarom de vragenlijst thuis gestuurd. Indien ze de lijst invulden en opstuurden ontvingen ze een kleine beloning. Wanneer ouders het niet goed vonden dat TNO hun huisadres kreeg, dan konden zij dit aan het begin van het onderzoek aan TNO doorgeven. Aan deze kinderen werd geen vragenlijst verstuurd. Bij elkaar heeft 57% van de leerlingen die de nulmeting ingevuld hebben aan metingen meegewerkt (tabel 4.1).

Tabel 4.1: Respons op de verschillende vragenlijsten

	Interventiegroep, n (% van de nulmeting)	Controlegroep, n (% van de nulmeting)	Totaal, n (% van de nulmeting)
Nulmeting	1756	1417	3173
Eerste nameting	1713	1401	3114
Eerste nameting gekoppeld aan de Nulmeting	1706 (97%)	1346 (95%)	3052 (96%)
Tweede nameting	1523	1229	2752
Tweede nameting gekoppeld aan zowel nulmeting als aan 1 ^e nameting	1478 (84%)	1157 (82%)	2635 (83%)
Derde nameting	1453	1205	2658
Derde nameting gekoppeld aan zowel de nulmeting als de eerste en tweede nameting	1350 (77%)	1082 (76%)	2432 (77%)
Geweigerd om adresgegevens door te geven	63	25	88
Vragenlijst retour, vanwege adres onbekend of verhuizing of blijven zitten	32	166	198
Vierde nameting in de brugklas	1163	952	2160
Vierde nameting gekoppeld aan de Nulmeting	1150 (65%)	908 (64%)	2058 (65%)
Vierde nameting gekoppeld aan zowel de nulmeting als de eerste, tweede en derde nameting	1010 (58%)	805 (57%)	1815 (57%)

Non-respons

De leerlingen die uitvallen zijn vaker van niet-westerse herkomst, hebben vaker ouders zonder baan of weten de werksituatie van hun ouders niet, hebben vaker een ander geloof dan het christelijke geloof en zijn vaker ouder dan de kinderen die niet uitgevallen zijn. Daarnaast roken ze al vaker bij de nulmeting dan de responderende kinderen. Er zijn geen verschillen in non-respons tussen de interventie- en controlegroep.

4.2 Determinanten van roken.

Zoals eerder aangegeven is de transitie van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs een belangrijke fase voor het beginnen met roken. Dit wijst erop dat de determinanten van de intentie om wel of niet te roken en het rookgedrag van kinderen veranderen naarmate kinderen ouder worden. Dit is de reden dat we in deze paragraaf kijken naar welke veranderingen in gedragsdeterminanten, zoals attitudes, sociale invloed en eigen effectiviteit, de intentie om niet te roken voorspellen bij de nameting in de brugklas. Dezelfde analyse is vervolgens nogmaals gedaan voor de voorspellers van het rookgedrag van de leerlingen in de brugklas.

4.2.1 Intentie

Uit tabel 4.2 komt naar voren dat de intentie om niet te roken in de brugklas hoger is geworden bij kinderen bij wie sinds de nulmeting in groep 7:

- de attitudes over de nadelen en voordelen van roken in de gewenste richting zijn veranderd,
- de gepercipieerde sociale druk minder en de sociale norm om te roken negatiever is geworden ten aanzien van het roken,
- aangeeft dat er minder vrienden en/of klasgenoten zijn gaan roken (modelling) en
- de eigen effectiviteit om niet te roken hoger is geworden.

Daarnaast voorspellen twee achtergrondkenmerken de intentie. Jongens hebben een hogere intentie om niet te roken dan meisjes, net zoals kinderen op de HAVO en het VWO in vergelijking met kinderen op het VMBO

Tabel 4.2: Veranderingen in gedragsdeterminanten die de intentie in de brugklas significant voorspellen (n=1698)

	B	95% Betrouwbaarheidsinterval
Intentie nulmeting	0,40	0,35-0,45
Verandering in eigen effectiviteit	0,13	0,09-0,17
Verandering in sociale druk aanbieden	0,14	0,09-0,19
Verandering in sociale druk aanmoedigen/ afraden	0,02	0,00-0,03
Verandering in modelling brede omgeving	0,3	0,21-0,42
Verandering sociale norm	0,03	0,00-0,06
Verandering attitudes voordelen van roken	0,19	0,09-0,28
Verandering in de attitudes over nadelen roken	0,50	0,38-0,61
Geslacht Jongen	0	
Meisje	-0,11	-0,22- -0,01
Schoolniveau VMBO	0	
HAVO	0,24	0,12-0,36
VWO	0,46	0,27-0,65

Indien we vervolgens kijken naar de afzonderlijke items van de samengestelde variabelen die de intentie om niet te roken voorspellen, dan komt naar voren dat het als het gaat om de verandering in de attitudes over de nadelen van roken, een hogere

intentie om niet te roken in de brugklas vooral geassocieerd is met een gewenste verandering in de mate waarin:

- leerlingen spijt zouden hebben als zij zouden roken,
- leerlingen denken dat ze moeten hoesten als zij zouden roken,
- leerlingen denken dat ze benauwd zullen zijn als ze zouden roken,
- de leerlingen vinden dat het dwaas van henzelf is als ze zouden roken
- de leerlingen denken dat ze misselijk worden als ze zouden roken.

Bij de voordelen van roken zien de leerlingen met een hogere intentie in vergelijking met groep 7 vooral minder vaak dat roken helpt tegen verveling en vinden ze minder vaak dat roken lekker smaakt.

Bij de sociale norm gaat het vooral om die van moeder en vrienden. De kinderen die een hogere intentie hebben in de brugklas denken dan dat hun moeder en vrienden vaker het roken afkeuren dan in groep 7.

De intentie wordt verder vooral bepaald door de verandering in de mate waarin vrienden en klasgenoten wel of niet zijn gaan roken en door de verandering in de sociale druk die door vrienden en klasgenoten uitgeoefend wordt door sigaretten aan te bieden en door aan te moedigen of af te raden om te gaan roken. Andere belangrijke personen in de omgeving van de leerling zijn hierin minder belangrijk.

De belangrijkste veranderingen in de eigen effectiviteit die gerelateerd zijn aan de intentie zijn de veranderingen die plaatsgevonden hebben in de mate waarin men zichzelf in staat acht om niet te roken als een groot deel van de vrienden rookt, als broers/zussen of vrienden een sigaret aanbieden en als men op een feestje is waar bijna iedereen rookt en een vriend biedt een sigaret aan. De kinderen die aangeven een hogere eigen effectiviteit te hebben gekregen, hebben ook een hogere intentie om niet te roken in de brugklas.

4.2.2 *Rookgedrag*

Net als bij de intentie om niet te roken is ook bij het rookgedrag in de brugklas gekeken welke veranderingen in gedragsdeterminanten van invloed zijn op dit gedrag (tabel 4.3).

Roken komt in de brugklas minder vaak voor bij de kinderen:

- bij wie de intentie om niet te roken sinds groep 7 hoger is geworden,
- die sinds groep 7 meer nadelen aan roken zijn gaan zien en
- die aangeven dat er sinds groep 7 minder van hun vrienden en klasgenoten roken.

Kinderen uit een gezin met een ander geloof en jongere kinderen roken minder vaak dan kinderen uit een gezin met een christelijk geloof en oudere kinderen.

Tabel 4.3: Veranderingen in gedragsdeterminanten die het rookgedrag in de brugklas significant voorspellen (n=1698)

	OR	95% Betrouwbaarheidsinterval
Rookgedrag nulmeting	27,17	9,26-79,68
Verandering in intentie	0,59	0,49-0,71
Verandering in modellering brede omgeving	0,45	0,30-0,67
Verandering in de attitudes over nadelen roken	0,28	0,16-0,49
Geloof		
Christelijk geloof	1	
Ander geloof	0,07	0,01-0,60
Geen geloof	0,44	0,24-0,82
Leeftijd in groep 7		
10 jaar	0,84	0,44-1,60
11 jaar	1	
12 jaar of ouder	4,54	1,39-14,84

4.3 Conclusie

De belangrijkste voorspellers van de intentie om niet te roken en het rookgedrag in de brugklas zijn de attitudes ten aanzien van roken, sociale norm, modellering, sociale druk en eigen effectiviteit. De intentie in de brugklas wordt voor een groot deel bepaald door de veranderingen die plaats hebben gevonden in het gepercipieerde rookgedrag van vrienden en van klasgenoten. Hierboven hebben we vooral gekeken naar wat een hogere intentie om niet te roken voorspelt, maar we kunnen het ook omdraaien en aangeven wat een lagere intentie om niet te roken voorspelt. De kinderen die een lagere intentie hebben in de brugklas geven aan dat ze in vergelijking met toen ze in groep 7 zaten vaker vrienden hebben die het roken goedkeuren, vaker vrienden en klasgenoten hebben die roken, vaker sociale druk van vrienden en klasgenoten ervaren om te gaan roken en een lagere eigen effectiviteit hebben om sigaretten te weigeren als ze aangeboden worden. Ze zijn daarnaast sinds groep 7 minder nadelen en meer voordelen aan roken gaan zien.

Vooraf veranderingen die sinds de nulmeting in groep 7 in de vriendenkring en bij klasgenoten hebben plaatsgevonden, hebben dus een invloed op de intentie in de brugklas en daardoor ook op het rookgedrag in de brugklas. De intentie om wel of niet te roken is namelijk een belangrijke voorspeller van het rookgedrag van de leerlingen in de brugklas.

Het lesprogramma zou als effectief beschouwd mogen worden indien het zowel effect heeft op de intentie om niet te roken en het rookgedrag als effect heeft op de determinanten die significant van invloed zijn op deze intentie en dit gedrag. In de volgende hoofdstukken zullen deze effecten bekeken worden.

5 Effecten korte termijn

In dit hoofdstuk staan de korte-termijn-effecten van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* bij leerlingen. Hierbij gaat het om effecten in de periode vanaf de nulmeting tot en met de laatste meting in groep 8, kort nadat de laatste les van *Ik (r)ook niet* gegeven is. Achtereenvolgens worden de achtergrondkenmerken van de interventie- en controlegroep en het effect van het lesprogramma kort nadat alle zes lessen gegeven zijn besproken. Hierbij wordt ook apart nagegaan wat het effect van de eerste 3 lessen in groep 7 en de tweede 3 lessen in groep 8 is.

5.1 Verschillen tussen interventie- en controlegroep bij de nulmeting

De leerlingen van de interventie- en controlegroep waarvoor uit alle metingen tot de brugklas gegevens beschikbaar zijn, zijn met elkaar vergeleken op de achtergrondkenmerken en op de gedragsdeterminanten gemeten bij de nulmeting. Dit zijn 1350 leerlingen in de interventiegroep en 1082 leerlingen in de controlegroep. De resultaten van deze vergelijking laten zien dat de interventie- en controlegroep verschillen wat betreft leeftijdverdeling van de leerlingen, werksituatie ouders, etniciteit en religie. In de tabel wordt per groep weergegeven hoe de verdeling van de achtergrondkenmerken van beide groepen is. De leerlingen in de interventiegroep zijn jonger, zijn vaker van Nederlandse herkomst, hebben vaker een christelijk geloof en/of hebben vaker ouders die beiden werken dan de leerlingen in de controlegroep (tabel 5.1). Voor deze verschillen in achtergrondkenmerken wordt gecorrigeerd in de analyses. Bij de nulmeting zijn er geen verschillen in de gemiddelde scores op de gedragsdeterminanten van roken tussen de interventie- en controlegroep.

Tabel 5.1: Achtergrondkenmerken in de interventie- en controlegroep

	Interventiegroep [@] ; n= 1350	Controlegroep; n= 1082	P
Geslacht			ns
Jongen	49%	50%	
Meisje	51%	50%	
Leeftijd leerling \$			<0,05
< 10 jaar	1%	1%	
10 jaar	56%	52%	
11 jaar	39%	41%	
12 jaar	4%	6%	
Werksituatie binnen het gezin			<0,05
Tweeverdieners	23%	25%	
Twee parttime verdieners	2%	2%	
Anderhalfverdieners	36%	29%	
Alleenverdieners	31%	35%	
Geen-verdieners	2%	9%	
Etniciteit gezin			<0,01
Autochtoon	91%	87%	
Allochtoon	8%	12%	
Religie			<0,01
Christelijk	34%	29%	
Ander geloof	6%	9%	
Geen geloof	60%	61%	

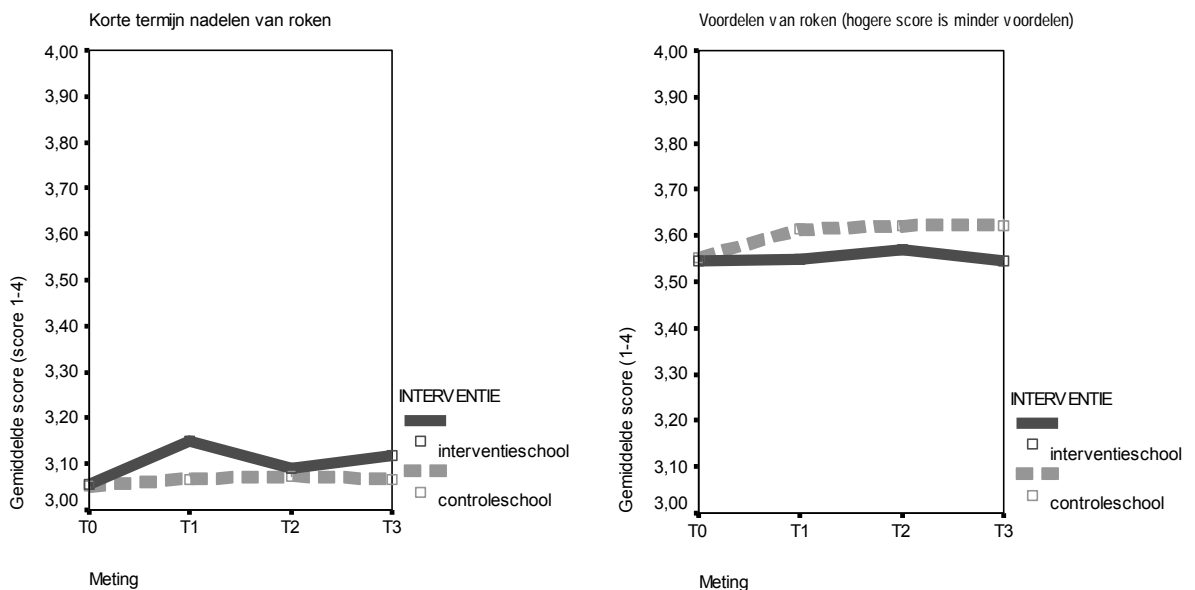
[@] Door afronding telt niet alles op tot 100%; \$ Bij de nulmeting; ns = niet statistisch significant (p>0,05)

5.2 Resultaten lesprogramma *Ik (r)ook niet*.

In deze paragraaf kijken we naar het effect van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* op de verschillende determinanten van roken en op het rookgedrag zelf.

Attitudes

Als eerste wordt naar de attitudes van de basisschoolkinderen gekeken. Is er iets veranderd in deze attitudes? En verschilt deze verandering in de interventiegroep van die van de controlegroep?

Figuur 5.1: Gemiddelde scores op de attitudeschalen bij verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Nadelen van roken.

Bij zowel de interventie- als de controlegroep is een verandering in attitudes waar te nemen. De leerlingen zien aan het einde van groep 8 meer korte termijn nadelen van roken dan aan het begin van groep 7. Na alle 6 lessen zijn er uiteindelijk geen significante verschillen tussen de interventie- en controlegroep (figuur 5.1).

Indien we naar groep 7 en 8 apart kijken laat figuur 5.1 zien we dat na de drie lessen in groep 7 de kinderen in de interventiegroep wel hoger scoren op de korte termijn nadelen van roken dan de kinderen in de controlegroep. Na deze eerste lessen is het verschil tussen interventie- en controlegroep ook significant. Echter voorafgaand aan de lessen in groep 8 is dit verschil weer zo goed als gelijk getrokken aan de controlegroep. Na de lessen in groep 8 stijgen deze attitudes wel weer sterker in de interventiegroep dan in de controlegroep maar dit is niet meer significant. Bij de kinderen in de controlescholen veranderen in groep 8 deze attitudes ten aanzien van de korte termijn nadelen van roken nauwelijks.

Voordelen van roken.

Voor de kinderen in de controlescholen zijn na de lessen minder voordelen van roken gaan zien. Op de interventiescholen zijn deze attitudes nauwelijks veranderd na de twee lesjaren. Het verschil dat hierdoor tussen de controle- en interventieschool is ontstaan is

significant. Indien apart naar beide lesjaren gekeken wordt dan is te zien dat dit verschil vooral in groep 7 ontstaat (figuur 5.1).

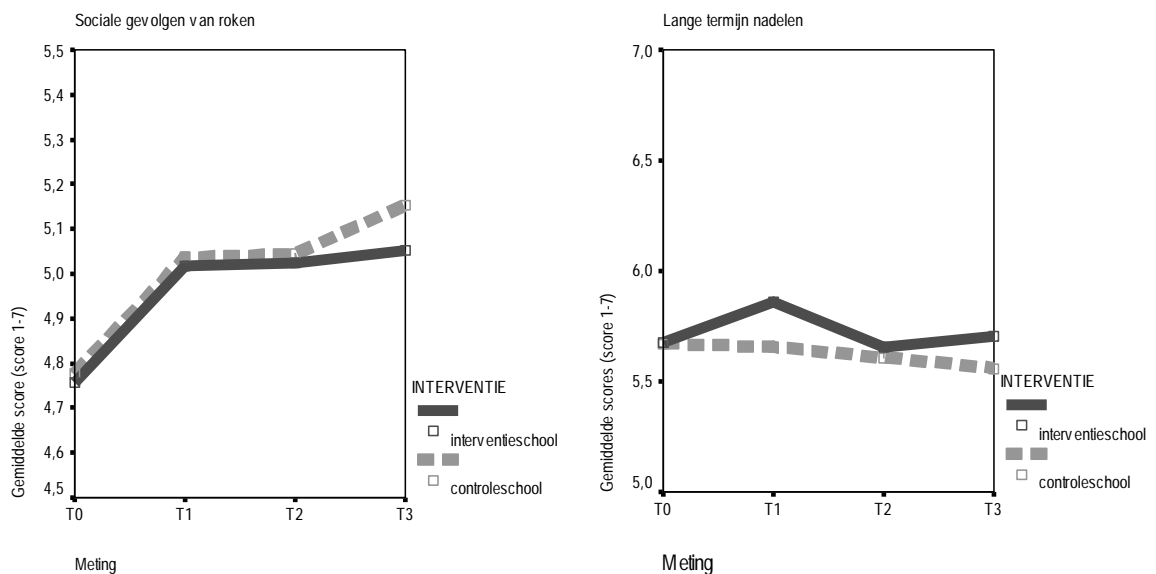
Sociale gevolgen van roken.

Indien naar de sociale gevolgen gekeken wordt, dan zijn zowel de kinderen in de interventiegroep als de kinderen in de controlegroep na de interventie minder geneigd om aan te geven dat roken er voor zorgt dat je meer aandacht krijgt van vrienden, dat je leuker gevonden wordt of dat je makkelijker in contact komt met anderen. Hierin verschillen de groepen niet van elkaar na 6 lessen maar ook niet na de eerste drie lessen (figuur 5.2).

Lange termijn gezondheidsgevolgen van roken.

Wat betreft de lange termijn gevolgen is er na afloop van alle 6 lessen een stijging te zien in de interventiegroep. Deze stijging is niet te zien in de controlegroep. De interventiegroep ziet na alle 6 lessen significant vaker lange termijn gezondheidsgevolgen aan roken dan de controlegroep (figuur 5.2).

Vooral na de lessen in groep 7 is er een duidelijke stijging te zien in deze attitudes bij de interventieerlerlingen. Deze stijging is echter niet meer aanwezig voordat de lessen in groep 8 gegeven worden. De interventiegroep ziet voor de lessen in groep 8 weer even vaak lange termijn nadelen als de controlegroep. Na de lessen in groep 8 ziet de interventiegroep wel weer vaker lange termijn nadelen.

Figuur 5.2: Gemiddelde scores op de attitudeschalen bij verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Sociale invloed

Sociale norm

Bij zowel de interventie- als de controlegroep neemt de gepercipieerde sociale norm om niet te gaan roken toe. Leerlingen hebben aan het einde van groep 8 vaker het idee dat hun omgeving het niet goed zou vinden als zij nu of op de leeftijd van 16 jaar zouden roken (figuur 5.3).

Er zijn aan het einde van groep 8 echter geen verschillen te constateren tussen interventie- en controlegroep in de gepercipieerde sociale norm om niet te roken. Er is

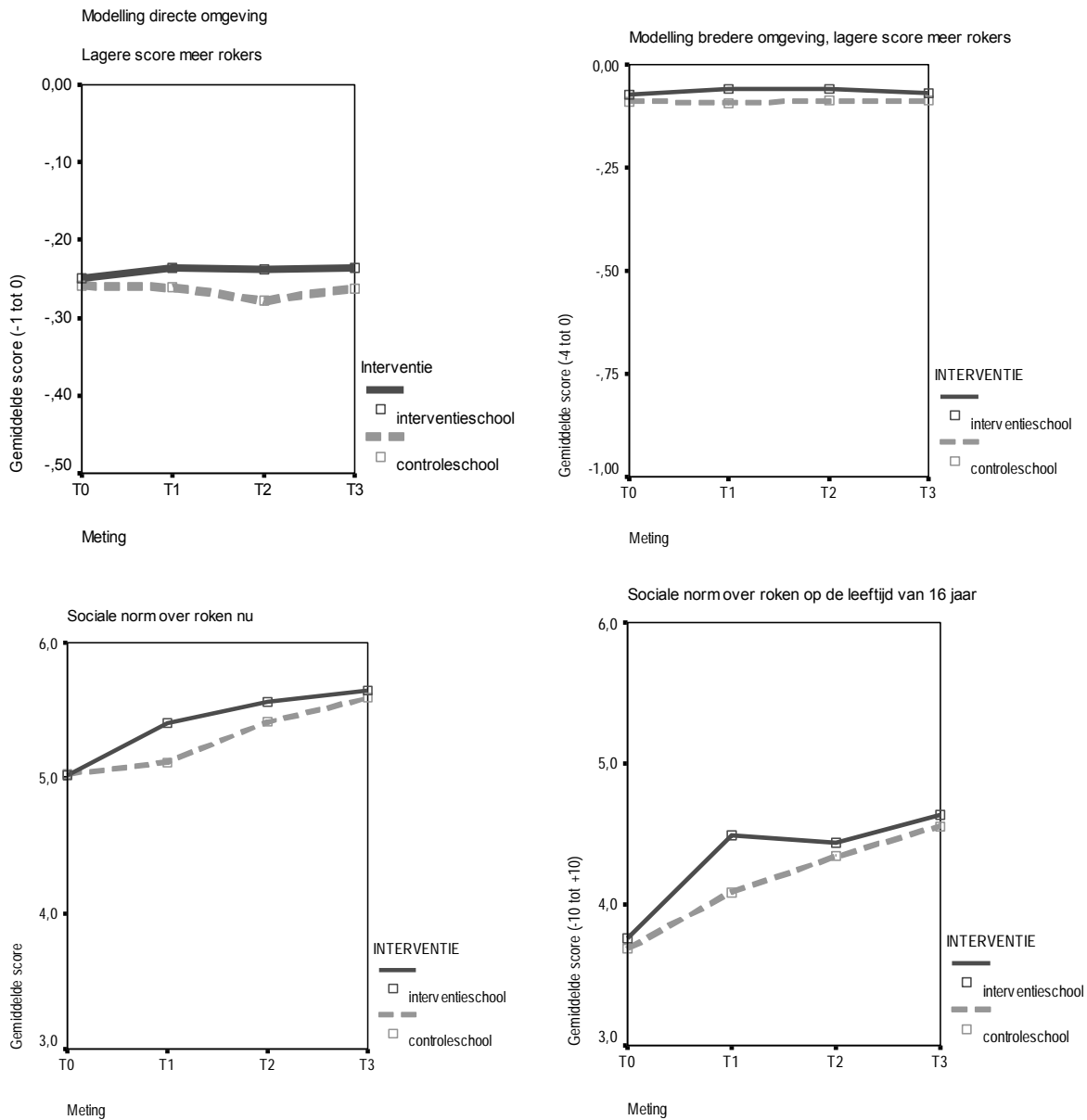
wel een significant verschil na de lessen in groep 7. Op dat moment is de gepercipieerde sociale norm om niet te gaan roken (nu en op de leeftijd van 16 jaar) bij interventieleerlingen significant hoger.

In groep 8 scoren de leerlingen in de interventiegroep echter weer even hoog op de sociale norm als de kinderen in de controlegroep.

Modelling sociale omgeving

Bij modelling gaat het om het rookgedrag van anderen. Hier is zowel gekeken naar het rookgedrag van de directe omgeving als het rookgedrag van de overige omgeving. Het rookgedrag van de directe sociale omgeving (moeder, vader, broers/zussen, leerkracht) was bij de nulmeting ongeveer gelijk voor de interventie- en controlegroep. Na de lessen in groep 7 geven de leerlingen in de interventiegroep vaker aan dat hun directe omgeving niet rookt dan de leerlingen in de controlegroep. In groep 8 blijft er wel een verschil bestaan in deze modelling van directe omgeving maar dit verschil is niet meer significant en uiteindelijk is er dan na alle zes lessen geen significant effect op het gepercipieerde rookgedrag van de directe omgeving (figuur 5.3).

Voor het rookgedrag van de bredere sociale omgeving (vrienden en klasgenoten) zijn geen effecten gevonden die aan de interventie toegeschreven kunnen worden. De bredere omgeving rookt over het algemeen nog niet.

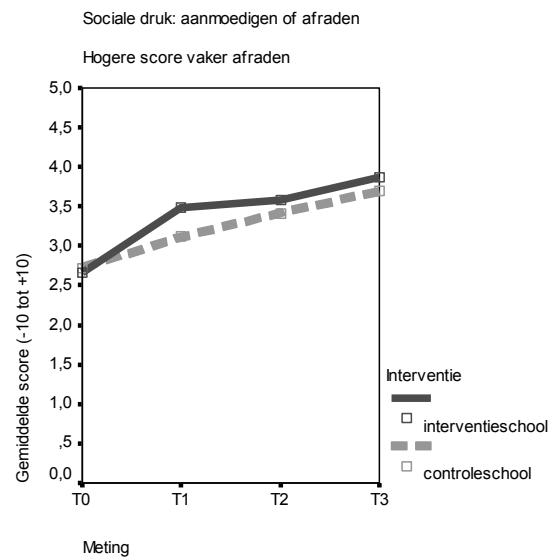

Figuur 5.3 Gemiddelde scores op modellings- en sociale normschalen bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Sociale druk

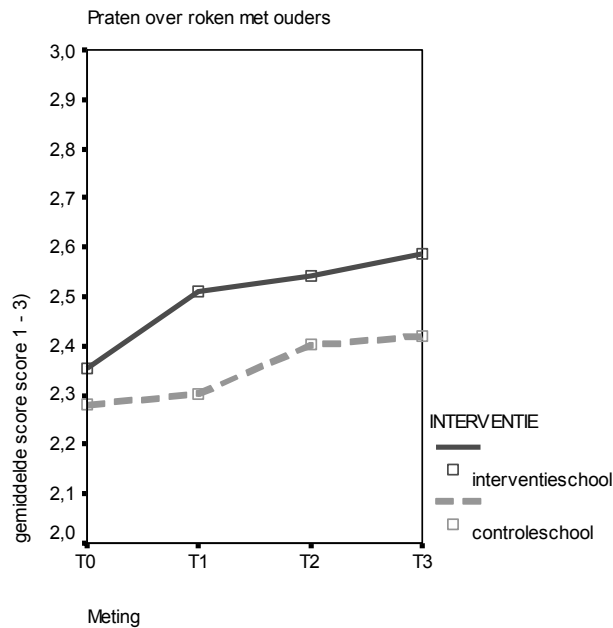
De schaal *sociale druk* meet de mate waarin de leerling druk voelt van anderen (moeder, vader, broers/zussen, vrienden/vriendinnen, klasgenoten, oudere jongens of meisjes op eigen school of van een andere school en leerkracht) om te gaan roken of juist niet te gaan roken. Daarbij is onderscheid gemaakt naar aanmoedigen of afraden en het daadwerkelijk aanbieden. Er zijn twee schalen geconstrueerd: sociale druk door aanmoedigen of afraden en sociale druk door aanbieden. Na de lessen wordt aan zowel de interventie- als controleleerlingen vaker afgeraden om te gaan roken. Er zijn verschillen tussen de twee groepen na de lessen in groep 7. De leerlingen in de interventiegroep geven vaker dan de controlegroep aan dat ze afgeraden worden om te roken. Na de lessen in groep 8 is dit effect echter niet meer te zien (figuur 5.4). De mate waarin de leerlingen wel eens een sigaret aangeboden hebben gekregen verandert nauwelijks gedurende de twee schooljaren. De meeste leerlingen hebben eigenlijk nooit

een sigaret aangeboden gekregen. Ook hier zijn geen verschillen gevonden tussen de interventie- en controlegroep (geen figuur).

Figuur 5.4: Gemiddelde scores op de sociale drukschaal bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

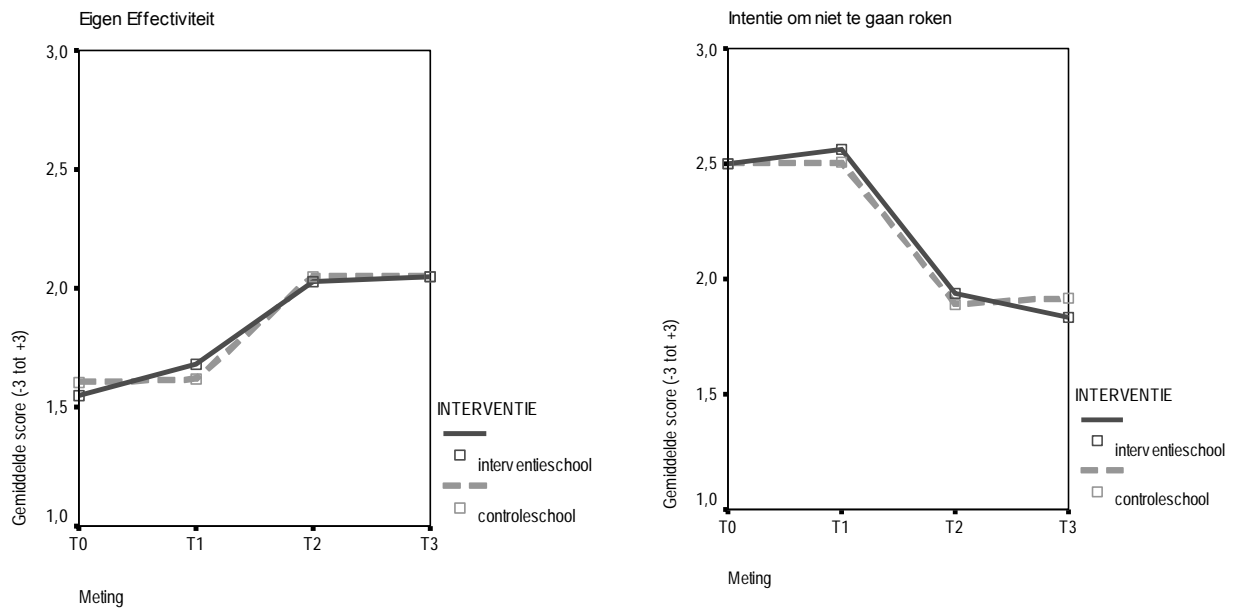
Naast de invloed op gepercipieerd sociale norm, sociale druk en modelling is ook gekeken naar de mate waarin de kinderen met hun ouders praten over roken. Hierin zijn wel significant verschillen gevonden. De interventiekinderen praten na 6 lessen vaker met hun ouders over roken dan de controlekinderen. Vooral net na de lessen in groep 7 is in de interventiegroep een stijging in het percentage kinderen te zien dat aangeeft zo af en toe met hun ouders over roken te praten (figuur 5.5). Dit verschil tussen interventie- en controlegroep blijft bestaan na de tweede serie lessen in groep 8.

Figuur 5.5: Gemiddelde scores op de vraag of kinderen met ouders over roken gepraat hebben bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Eigen effectiviteit

De eigen effectiviteit is gemeten door leerlingen te vragen om aan te geven in hoeverre het hen zal lukken om in een aantal situaties niet te roken of niet te beginnen met roken. Bij zowel de interventiegroep als de controlegroep nam de eigen effectiviteit om niet te gaan roken toe tussen de nulmeting in groep 7 en de nameting in groep 8 (figuur 5.6). Er is echter geen significant verschil gevonden tussen de interventie- en controlegroep. Na de lessen in groep 7 is de eigen effectiviteit om niet te gaan roken in de interventiegroep wel iets sterker gestegen dan in de controlegroep maar dit is statistisch niet significant.

Figuur 5.6: Gemiddelde scores op eigen effectiviteit- en intentieschalen bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Intentie

Aan de leerlingen is bij alle metingen gevraagd of ze denken volgend jaar te zullen roken. Bij zowel de interventie- als de controlegroep neemt de intentie om volgend jaar niet te gaan roken af (figuur 5.6). Er is echter geen significant verschil gevonden tussen de beide groepen na alle 6 de lessen.

Wel is er een verschil te zien na de lessen in groep 8. In vergelijking met de eerste meting in groep 8 (T2) is de intentie om niet te gaan roken bij de interventieleerlingen sterker gedaald dan bij de controleleerlingen.

Stages of Change

Zoals beschreven in de methode wordt in het stages of change-concept het proces van niet roker tot roker in zes stadia ingedeeld, namelijk:

- Vastberaden kinderen: de leerlingen die aangeven dat ze nooit gaan roken
- Ongemotiveerde kinderen: de leerlingen die denken dat ze de komende 5 jaar niet gaan roken, maar hier niet goed over nagedacht hebben.
- Progressieven: de leerlingen die denken dat ze in de komende 5 jaar gaan roken.
- Overwegers: van plan om binnen 6 maanden te beginnen.
- Voorbereiders: van plan om binnen 1 maand te beginnen.
- Rokers: de leerlingen die roken.
- Aangezien er weinig leerlingen zich zelf beschrijven als progressieven, overwegers of voorbereiders zijn deze drie groepen samengenomen.

De leerlingen op de basisschool zijn in meerderheid vastberaden om niet te gaan roken. Na de lessen zitten er in de interventiegroep iets minder leerlingen die denken te gaan roken of al roken dan in de controlegroep. Dit is niet significant (tabel 5.2).

Tabel 5.2: Stages of change

	interventie				Controle			
	T0	T1	T2	T3	T0	T1	T2	T3
Vastberaden	84	85	83	82	86	85	84	82
Ongemotiveerden	11	12	14	14	9	10	11	12
Progressieven/ overwegers/ voorbereiders	3	2	2	3	4	3	4	4
Rokers	2	1	0,4	1	1	1	2	2

Roken

De prevalentie van kinderen die wel eens roken is na de vierde meting weinig veranderd, zowel in de interventie- als controlegroep (tabel 5.3).

Tabel 5.3: Prevalentie van probeerders, experimenteerders en reguliere rokers samen uitgesplitst naar interventie- en controlegroep

	T0	T1	T2	T3
Interventiegroep N=1333	3,5	4,1	3,8	3,4
Controlegroep N=1064	3,9	3,4	4,2	4,2
Totaal N=1750	3,7	3,8	4,0	3,7

5.3 Conclusie

Uit het onderzoek blijkt dat het lesprogramma *ik (r)ook niet* na de lessen in groep 7 en groep 8 een effect heeft op de attitudes over de lange termijn nadelen, over de voordelen van roken en de mate waarin kinderen met hun ouders over roken gepraat hebben. De attitudes over de lange termijn nadelen en de mate waarin met ouders over het onderwerp roken is gesproken, zijn meer gestegen in de interventiegroep dan in de controlegroep. De controlegroep ziet na de lessen daarentegen significant minder voordelen van roken.

Indien apart naar de lessen in groep 7 en 8 gekeken wordt dan zijn er vooral na de lessen in groep 7 een aantal belangrijke effecten te zien. Deze verdwijnen echter weer in groep 8, meestal al voordat de lessen van groep 8 gegeven zijn.

Na het eerste jaar (groep 7) zien de leerlingen in de interventiegroep meer korte termijn en lange termijn nadelen van roken dan de leerlingen in de controlegroep. De leerlingen in de controlegroep zien wel minder voordelen van roken. Vervolgens verwachten de leerlingen in de interventiegroep na deze drie lessen vaker dat hun directe omgeving niet rookt (minder gepercipieerde modellering) en dat hun omgeving het niet goed zou vinden als zij zouden roken (sociale norm).

Na de lessen 4 tot en met 6 (groep 8) is er alleen een significant effect gevonden op de intentie om volgend jaar niet te beginnen met roken. In de interventiegroep is deze intentie in groep 8 sterker gedaald dan in de controlegroep.

In het volgende hoofdstuk wordt het langere termijn effect van het lesprogramma beschreven. Zijn er dan veranderingen waar te nemen die aan het lesprogramma toe te wijzen zijn?

6 Langere termijn effecten

Deze korte termijn resultaten van het lesprogramma zijn nog niet bemoedigend. Een volgende vraag is daarom of er eventueel wel effecten te zien zijn op het moment dat de leerlingen zijn doorgestroomd naar de brugklas van het voortgezet onderwijs. De meeste kinderen gaan immers na groep 8 naar de brugklas. Vooral in deze transitie periode gaat een deel van de kinderen roken. Heeft *Ik (r)ook niet* er aan bij kunnen dragen dat de leerlingen zich hiervan meer bewust zijn en zich ook beter weten te weren tegen de verleiding om te gaan roken zodra ze naar de middelbare school gaan? In dit hoofdstuk zullen we naar deze effecten kijken. Maar eerst wordt naar de achtergrondkenmerken in de brugklas gekeken.

6.1 Verschillen tussen interventie- en controlegroep

De interventiegroep verschilt nog steeds op dezelfde achtergrondkenmerken van de controlegroep als in groep 8. De leerlingen in de interventiegroep zijn jonger, zijn vaker van westerse herkomst, hebben vaker een christelijk geloof en/of hebben vaker ouders die beiden werken dan de leerlingen in de controlegroep.

Vervolgens is ook gekeken naar verschillen in schoolniveau. Negen en dertig procent van de leerlingen in de interventiegroep is naar het VMBO gegaan tegenover 50% van de leerlingen in de controlegroep ($p < 0,001$). Ze hebben ook vaker ouders met een hoog of gemiddeld opleidingsniveau dan de leerlingen in de controlegroep ($p < 0,05$). Voor deze verschillen in achtergrondkenmerken is gecorrigeerd in de analyses.

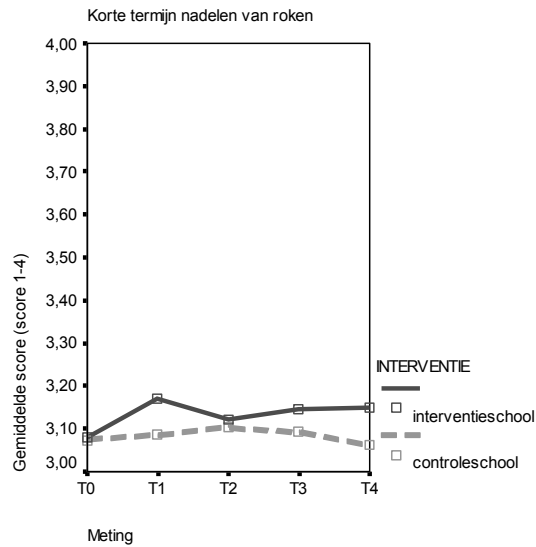
Er zijn bij de nulmeting geen verschillen in de gedragsdeterminanten van roken tussen de interventieleerlingen en de controleleerlingen

6.2 Effecten op langere termijn

Hieronder worden de effecten op langere termijn weergegeven. Alleen de significante effecten worden beschreven.

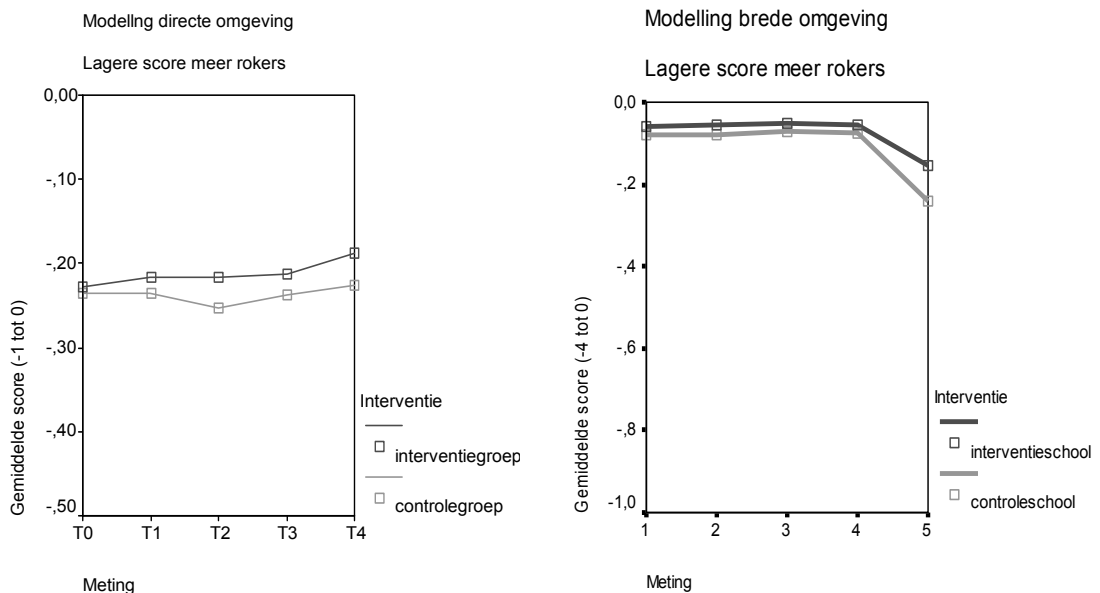
Attitudes

In groep 7 en 8 van de basisschool waren er vooral effecten te zien op de mate waarin leerlingen nadelen zagen aan roken. Daarnaast zagen de controleleerlingen minder vaak voordelen aan roken.

Figuur 6.1: Gemiddelde scores op de attitudeschaal bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Nu in de brugklas is er nog steeds een verschil tussen de interventie- en controlegroep als het gaat om de korte termijn nadelen van roken (figuur 6.1). In de interventiegroep zijn de leerlingen meer nadelen aan roken gaan zien dan in de controlegroep ($B=0,075$, $0,02-0,13$). Bij een standaard deviatie van $0,53$ van de gemiddelde attitude score bij de laatste meting, betekent dit een effectgrootte van $0,14$ ($0,075/0,53$).

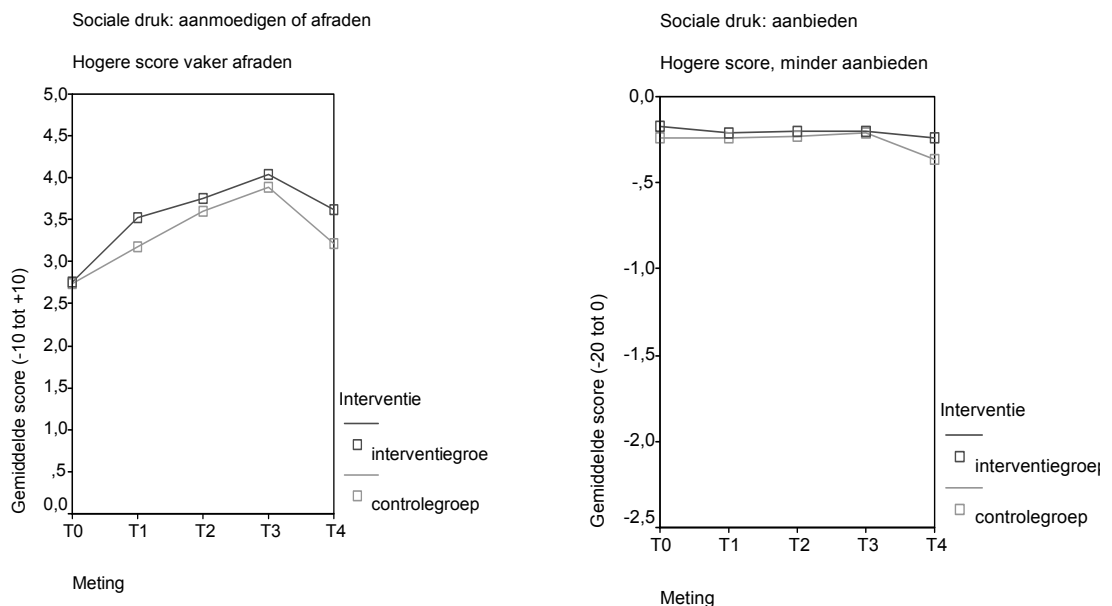

Figuur 6.2: Gemiddelde scores op de modellingschalen bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Sociale invloed

De belangrijkste verschillen zijn te zien in het gepercipieerde rookgedrag van de kern en bredere omgeving (modelling) en de sociale druk. In de brugklas roken er vooral volgens de interventieerlingen minder mensen in hun directe omgeving in vergelijking met de nulmeting. Verder zijn er zowel in de interventie- als controlegroep meer mensen in hun brede omgeving gaan roken, worden ze vaker aangemoedigd om te gaan roken en het komt ook vaker voor dat hen een sigaret aangeboden is (figuur 6.2 en 6.3). In de interventiegroep is wel te zien dat deze variabelen in de brugklas minder sterk veranderd zijn in de ongewenste richting dan in de controlegroep. De verschillen zijn statistisch significant (modelling kern: $B=0,03$, $BI=0,00-0,05$, modelling breed: $B=0,06$, $BI=0,001-0,12$; sociale druk aanmoedigen/afraden: $B=0,32$, $BI=0,04-0,60$); sociale druk aanbieden: $B=0,09$, $BI=0,01-0,18$). De effectgroottes zijn wel zwak en variëren van 0,10 tot 0,12.

Net als in groep 8 zijn er ook effecten te zien op de mate waarin de leerlingen met hun ouders over het onderwerp roken praten. Bij de nulmeting geeft ongeveer de helft van de leerlingen (56%) aan dat ze zo af en toe met hun ouders over roken praten. In de brugklas is dit gestegen naar 77% in de interventiegroep en 70% in de controlegroep ($B=0,08$; $0,00-0,15$).

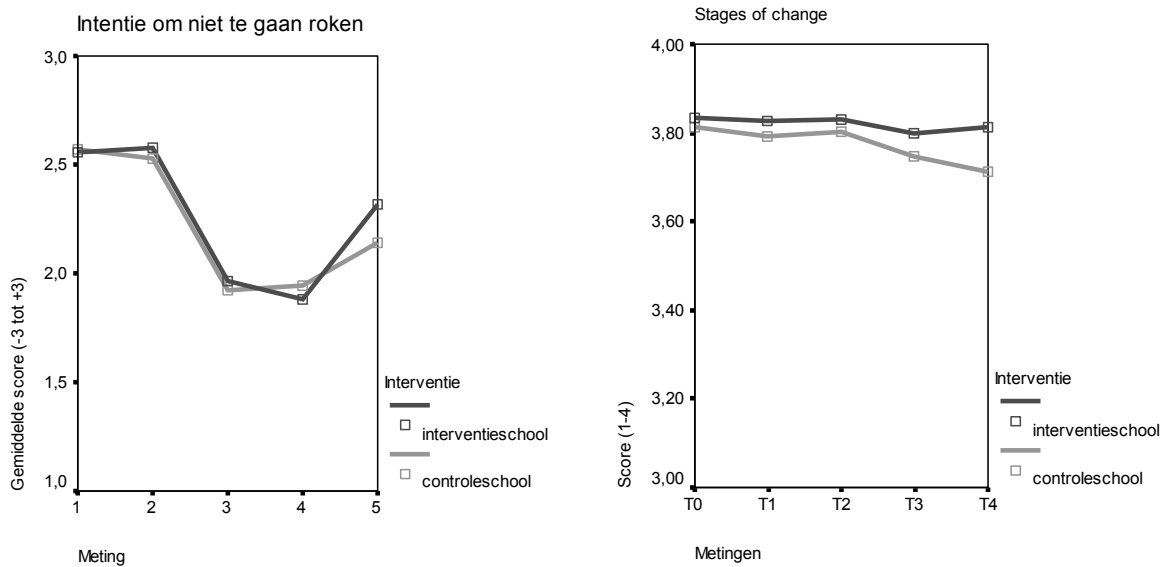

Figuur 6.3: Gemiddelde scores op de sociale drukschalen bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Intentie

In de brugklas is de intentie om niet te gaan roken zowel in de interventie- als controlegroep gestegen in vergelijking met de intentie in groep 8. In de interventiegroep is de intentie daarnaast significant meer gestegen dan in de controlegroep ($B=0,13$, $BI=0,01-0,25$; effectgrootte=0,10). Kinderen die de lessen gehad hebben denken in de brugklas vaker dat ze niet gaan roken dan de kinderen die de lessen niet gehad hebben (figuur 6.4).

Ook wat betreft de stages waarin de leerlingen zich in de brugklas bevinden is er in de brugklas een significant verschil ontstaan tussen de interventie- en controlegroep ($B=0,08$, $BI=0,02-0,14$; effectgrootte=0,14).

Figuur 6.4: Gemiddelde score op intentie- en stages of change-schalen bij de verschillende metingen naar interventie- en controlegroep.

Roken

In de groep die alle vragenlijsten invulde, rookt gemiddeld 4,9% wel eens een sigaret in de brugklas (tabel 6.1). Er is een significant verschil in percentage rokers tussen de interventiegroep en controlegroep. In de interventiegroep roken in de brugklas minder kinderen dan in de controlegroep.

Tabel 6.1: Prevalentie van probeerders, experimenteerders en reguliere rokers samen uitgesplitst naar interventie- en controlegroep

	T0	T1	T2	T3	T4
	%n	%n	%n	%n	%n
Interventiegroep n=1001	2,5	3,4	3,4	3,4	3,6
Controlegroep n=791	3,2	3,2	3,0	3,7	6,5
Totaal n=1792	2,8	3,3	3,3	3,5	4,9

In een volgende stap is ook gekeken naar het effect van *Ik (r)ook niet* op het beginnen met roken. Zijn er minder kinderen gaan roken in de interventiegroep dan in de controlegroep? Hierbij is roken gedichotomiseerd in twee groepen: 1) kinderen die niet roken (nooit gerookt, wel eens gerookt maar nu niet meer, en gestopt met roken) en 2) kinderen die wel af en toe roken (probeerders, experimenteerders en regelmatige rokers). Van de kinderen die nog niet rookten in groep 7 roken er in de brugklas in de interventiegroep inderdaad minder dan in de controlegroep. In de brugklas rookt 3% van de interventieleerlingen en 6% van de controleleerlingen die in groep 7 niet rookten.

Een onderzoek van de Universiteit van Maastricht heeft dezelfde rookvariabele meegenomen in een onderzoek naar het effect van verschillende rookpreventieprogramma's voor het basisonderwijs. Zij hebben de rookvariabele anders ingedeeld. Roken is wel gedichotomiseerd maar in de volgende groepen: 1) kinderen die nooit gerookt hebben, 2) kinderen die wel eens gerookt hebben of op dat moment roken (wel eens gerookt maar nu niet meer, gestopt met roken, probeerders,

experimenteerders en regelmatige rokers). Indien deze andere indeling in de analyses meegenomen wordt, dan heeft 19% van de interventieerlingen en 22% van de controleerlingen die nog nooit gerookt hadden bij de nulmeting bij de laatste meting wel eens gerookt. Dit verschil tussen de twee groepen is niet significant.

Deze resultaten geven aan dat het verschil tussen interventie- en controlegroep vooral zit in het percentage probeerders, experimenteerders en reguliere rokers. De interventie heeft weinig invloed op het wel eens één keer uitproberen van een sigaretje of één keer een hijsje nemen en er dan weer mee stoppen.

6.3 Intention to treat.

Bij de laatste nameting is het percentage kinderen waarvan niet alle metingen aanwezig zijn 43%. Dit percentage non-respons verschilt niet tussen de interventie- en controlegroep. In een volgende analyses is gekeken wat er gebeurd als men van de veronderstelling uitgaat dat de non-responders allemaal zijn gaan roken, of dat de non-responders allemaal zijn gestopt met roken, of dat de non-responders hun rookgedrag bij de nulmeting niet veranderd hebben bij de laatste nameting. Is er bij deze veronderstelling nog steeds een effect zichtbaar van de interventie?

Tabel 6.2: Percentage rokers bij de verschillende veronderstellingen

	% rokers indien non-responders zijn gaan roken		% rokers indien non-responders niet meer roken		% rokers indien geen van de non-reponders van gedrag is veranderd	
	Interventie	Controle	Interventie	Controle	Interventie	Controle
Nulmeting n=3108	4%	5%	4%	5%	4%	5%
Laatste meting, n=3145	37%	40%	2%	4%**	4%	7%**

*verschil tussen interventie- en controlegroep is significant; *=p<0,05, **=p<0,01, ***=p<0,001.

Er zijn ook met deze veronderstellingen effecten te zien vooral als verondersteld wordt, dat iedereen van de non-respons groep niet (meer) rookt bij de laatste meting of dat zij hun rookgedrag niet veranderd hebben (tabel 6.2). Bij de veronderstelling dat iedereen in de non-respons groep rookt, rookt de controlegroep wel iets meer dan de interventiegroep, maar er is geen significant verschil meer tussen de groepen.

6.4 Conclusie

De effecten die op langere termijn gevonden zijn, zijn over het algemeen klein, maar ze zijn wel consequent te zien in een aantal belangrijke uitkomstvariabelen: attitudes, sociale druk, intentie en beginnen met roken. De interventiegroep is meer nadelen aan het roken gaan zien dan de controlegroep. En hoewel in zowel de interventie- als controlegroep meer vrienden en klasgenoten zijn gaan roken en er ook vaker sociale druk uitgeoefend wordt om te gaan roken, zijn deze sociale invloed factoren in de interventiegroep minder sterk in de ongewenste richting veranderd. Het lesprogramma lijkt dus effect te hebben als de kinderen naar het voortgezet onderwijs gaan. Een andere vraag is of de wijze waarop de leerlingen les gehad hebben van invloed is op het effect? In het volgende hoofdstuk wordt hier verder naar gekeken.

7 Mate van gebruik van *Ik (r)ook niet* en het effect

Het lesprogramma *Ik (r)ook niet* heeft een effect als de kinderen naar de middelbare school gegaan zijn. Het is echter voorstelbaar dat het effect anders is voor leerlingen die de lessen gekregen hebben zoals bedoeld was dan voor kinderen die de lessen niet gekregen hebben zoals bedoeld was. In dit hoofdstuk wordt daarom gekeken naar wat het effect van de mate van gebruik van het lesprogramma is op de intentie om te gaan roken en het roken zelf.

De mate van gebruik is samengesteld uit de vragen uit het logboek van groep 7 en groep 8. Hierbij kijken we naar volledigheid van gebruik en het niveau van gebruik. Bij volledigheid van gebruik gaat het om hoeveel onderdelen van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* door de leerkrachten uitgevoerd zijn. Bij niveau van gebruik gaat om hoe leerkrachten hun gebruik van het lesprogramma typeren (zie ook hoofdstuk 3).

7.1 Volledigheid van gebruik

Bij elkaar zouden er in groep 7 negen en in groep 8 zeven hoofdactiviteiten door de leerkracht uitgevoerd moeten worden. Deze hoofdactiviteiten worden in onderstaande tabel weergegeven (tabel 7.1). Hierin wordt aangegeven welk percentage van de leerkrachten deze activiteit heeft uitgevoerd en ook hoeveel leerlingen deze lessen dan gehad zouden hebben. Hiervoor is de score die de leerkracht heeft op de volledigheid van gebruik gekoppeld aan de leerlingen die in zijn/haar klas zitten.

Tabel 7.1: Percentage leerlingen die de verschillende hoofdactiviteiten van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* in groep 7 en 8 hebben gehad.

Hoofdactiviteiten groep 7	Leerkrachten die activiteit uitgevoerd heeft (%; n=72)	Leerlingen die activiteit gehad heeft (%; n=846)	Hoofdactiviteiten groep 8	Leerkrachten die activiteit uitgevoerd heeft (%; n=75)	Leerlingen die activiteit gehad heeft (%; n=925)
Leerlingen vragen om informatie te verzamelen	91	77	Video 'Live and let live' in de klas afgespeeld	97	88
Bespreken welke informatiebronnen leerlingen hebben gevonden	91	75	Klassengesprek gevoerd op basis van de aanwijzingen in de handleiding	90	82
Leerlingen hebben groepsgewijs onderzoek gedaan	93	80	Campagnemiddelen gemaakt	71	69
Leerlingen hebben werkstukken/muurkranten gemaakt	93	79	Geïventariseerd met de leerlingen hoe ze om willen gaan met hun mening niet te roken	79	72
Werkstukken/muurkranten besproken in de klas	87	76	Spelactiviteit uitgevoerd	80	80
De leerlingen gevraagd om interview bij een of beide ouders af te nemen	96	82	Leerlingen hebben met zichzelf afgesproken hoe hij of zij reageren in de nagespeelde situatie	66	60
Resultaten van de interviews met ouders besproken	88	79	Het certificaat Ik rook niet gebruikt	71	60
Besproken of leerlingen van plan zijn te beginnen met roken	97	80			
Leerlingen voorgesteld om een rook niet afspraak met hun ouders af te sluiten	88	72			

In de interventiegroep zijn bij 18% van de leerlingen al deze onderdelen in de klas gedaan. In groep 7 hebben de interventieleerlingen vaker alle activiteiten gehad (47%) dan in groep 8 (31%). In hoeverre heeft deze volledigheid van gebruik nu invloed op de gedragsdeterminanten van roken en het rookgedrag zelf? In tabel 7.2 worden de significante effecten op intentie en rookgedrag weergegeven.

Tabel 7.2: Effecten van de volledigheid van gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* op determinanten van roken

	Volledig gebruik in groep 7 en/of 8 versus controlegroep: B of OR (95% Betrouwbaarheidsinterval)		Minstens gemiddeld (gem) gebruik in groep 7 en/of 8 versus controlegroep: B of OR (95% Betrouwbaarheidsinterval)	
Intentie om niet te roken in de brugklas	Controlegroep	Ref	Controlegroep	Ref
	Niet volledig gebruik in 7 en 8	B=0,15 (-0,02-0,33)	Geen gem gebruik in 7 en 8	B=0,05 (-0,27-0,37)
	Volledig gebruik alleen in 7	B=0,24 (0,05-0,43)	Gem gebruik alleen in 7	B=0,29 (0,03-0,55)
	Volledig gebruik alleen in 8	B=-0,01 (-0,27-0,24)	Gem gebruik alleen in 8	B=0,14 (-0,8-0,36)
Rookgedrag	Volledig gebruik 7 en 8	B=0,13 (-0,12-0,38)	Gem gebruik in 7 en 8	B=0,13 (-0,02-0,29)
	Controlegroep	ref	Controlegroep	Ref
	Niet volledig gebruik in 7 en 8	OR=0,87 (0,47-1,61)	Geen gem gebruik in 7 en 8	OR=1,06 (0,41-2,76)
	Volledig gebruik alleen in 7	OR=0,31 (0,12-0,78)	Gem gebruik alleen in 7	OR=0,26 (0,06-1,15)
	Volledig gebruik alleen in 8	OR=0,72 (0,27-1,96)	Gem gebruik alleen in 8	OR=0,79 (0,32-1,93)
	Volledig gebruik 7 en 8	OR=0,46 (0,17-1,25)	Gem gebruik in 7 en 8	OR=0,53 (0,29-0,98)

*:p<0,05, **:p<0,01, ***:p<0,001.

Ns: B is niet significant

Hieruit komt naar voren dat de leerlingen die alle hoofdactiviteiten in groep 7 gehad hebben in vergelijking met de controlegroep in de brugklas een hogere intentie hebben om niet te gaan roken en minder vaak roken in de brugklas (tabel 7.2).

De vraag is vervolgens of deze effecten ook te zien zijn als de leerlingen niet alle activiteiten in groep 7 of in groep 8 gehad hebben. De analyses zijn daarom opnieuw uitgevoerd maar in plaats naar volledig gebruik is naar de leerlingen gekeken die meer dan het gemiddelde aantal hoofdactiviteiten per schooljaar uitgevoerd hebben (tabel 7.2). In groep 7 hebben de leerkrachten gemiddeld 8 van de 9 hoofdactiviteiten uitgevoerd en in groep 8 vijf van de zeven. Hieruit komt naar voren dat leerlingen die gemiddeld of meer dan het gemiddelde aantal activiteiten in groep 7 gehad hebben (31% van de interventiegroep) in de brugklas een hogere intentie hebben om niet te roken en ook minder vaak roken dan de controleleerlingen. Ook de kinderen die zowel in groep 7 als in groep 8 het gemiddelde of meer dan het gemiddelde aantal activiteiten gehad hebben roken minder vaak in de brugklas.

7.2 Niveau van gebruik

Naast volledigheid van gebruik konden de leerkrachten ook acht typering van hun niveau van gebruik aankruisen variërend van 'ik gebruik het lesprogramma als informatiebron' of 'ik gebruik het volgens de richtlijnen' tot 'ik heb zelfs gerichte aanvullingen'. De volgende typering van het gebruik werden als matig tot slecht beoordeeld: gebruik als informatiebron, een paar ideeën gebruikt, als leidraad voor de lessen en er veel ideeën uit gebruikt. De volgende gebruikstyperingen werden als goed beoordeeld: het zo goed mogelijk volgen van de richtlijnen van het lesprogramma, het nauwgezet volgen van het programma, zelf nieuwe toepassingsmogelijkheden bedenken, en gerichte aanvullingen hebben.

Volgens deze indeling heeft 39% van de interventieerlingen goed les gehad (22% van heel de onderzoeksgroep) en 15% van de interventieerlingen heeft slecht tot matig les gehad (9% van de totale onderzoeksgroep) (tabel 7.3).

Tabel 7.3: Mate van gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet*

	N	%
Controlegroep	805	44,4
Onbekend of matig gebruik in groep 7 en onbekend of matig gebruik in groep 8	155	8,5
Onbekend of matig gebruik in groep 7 en goed gebruik in groep 8	280	15,4
Goed gebruik in groep 7 en onbekend of matig gebruik in groep 8	181	10,0
goed gebruik in groep 7 en goed gebruik in groep 8	394	21,7

Net als met volledigheid van gebruik is vervolgens gekeken of het niveau van gebruik in groep 7 en in groep 8 van invloed is op de intentie om niet te roken en het rookgedrag van de leerlingen in de brugklas. In de volgende tabel worden deze effecten weergegeven. Uit deze tabel komt naar voren dat er vooral effecten op de intentie en het rookgedrag waar te nemen zijn als zowel in groep 7 als in groep 8 de leerkracht aangeeft de rooklessen zo veel mogelijk volgens de handleiding van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* gegeven te hebben (tabel 7.4). Bij een goed niveau van gebruik van het lesprogramma roken er in de interventiegroep in de brugklas significant minder leerlingen dan in de controlegroep en hebben de leerlingen in de interventiegroep ook een hogere intentie om niet te gaan roken in het komende jaar.

Tabel 7.4: Effecten van het niveau van gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* op intentie en rookgedrag van de leerlingen in de brugklas

	Niveau van gebruik in groep 7 en 8 B of OR (95% Betrouwbaarheidsinterval)	
Intentie om niet te roken in de brugklas	Controlegroep	ref
	Geen goed gebruik	B=0,06 (-0,15-0,27)
	Goed gebruik alleen in 7	B=0,12 (-0,08-0,32)
	Goed gebruik alleen in 8	B=0,15 (-0,02-0,32)
	Goed gebruik 7 en 8	B=0,15 (0,00-0,30)
Rookgedrag in de brugklas (nee/ja)	Controlegroep	ref
	Geen goed gebruik	OR=0,72 (0,28-1,82)
	Goed gebruik alleen in 7	OR=1,31 (0,67-2,59)
	Goed gebruik alleen in 8	OR=1,14 (0,61-2,15)
	Goed gebruik 7 en 8	OR=0,43 (0,20-0,91)

7.3 Effect van achtergrondkenmerken van de school en leerkracht

Zijn er vervolgens nog schoolfactoren of achtergrondkenmerken van de leerkrachten die, naast het lesprogramma *Ik (r)ook niet*, van invloed zijn geweest op het rookgedrag van de jongeren? Hierbij gaat het vooral om de kenmerken waarop de interventieerkrachten of -scholen verschillen van de controleleerkrachten of -scholen (zie hoofdstuk 3). Dit is de verhouding van Nederlandse en allochtone kinderen in een klas, de mate waarin er formeel vastgelegd is in welke leerjaren de lessen over rookpreventie gegeven worden en of er in de buurt van de school sigaretten gekocht kunnen worden. Deze kenmerken hebben geen statistisch significant effect op het rookgedrag van de jongeren. En ook na het toevoegen van deze kenmerken blijft de interventie een significante voorspeller voor het niet beginnen met roken in de brugklas.

7.4 Conclusie

Het gebruik van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* is van belang geweest voor het effect. Naarmate het lesprogramma vollediger gebruikt is en vooral ook als de leerkrachten het niveau van gebruik hoger inschatten, is het effect groter. In hoofdstuk 3 kwam al naar voren dat de volledigheid van gebruik van het lesprogramma in groep 7 vooral geassocieerd is met of de leerkracht vindt dat hij/zij van tevoren voldoende geïnformeerd is over de inhoud en werkwijze van het lesprogramma. De volledigheid van gebruik in groep 8 is vooral gerelateerd aan hoe de leerkracht zijn of haar eigen effectiviteit inschat om het lesprogramma uit te voeren.

Bij niveau van gebruik gaat het vooral om over hoe leerkrachten hun gebruik typeren. Indien ze aangeven zoveel mogelijk de handleiding van *Ik (r)ook niet* te hebben gevolgd, eventueel met gerichte aanvullingen, is het effect bij de kinderen groter dan indien ze dat niet aangeven. Dit niveau van gebruik door de leerkracht is in groep 7 alleen gerelateerd aan of de leerkracht zich iets aantrekt van de mening van anderen over het gebruik van het lesprogramma. Hierbij is vooral de mening van andere leerkrachten en de directie van belang.

8 Discussie

Het doel van dit onderzoek was het effect van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* te onderzoeken. Hierbij is gekeken naar het korte termijn effect op attitudes, sociale invloed, vaardigheden van leerlingen ten aanzien van roken, naar het lange-termijneffect en naar de invloed van de implementatie op het effect.

In dit hoofdstuk worden de uitkomsten van het onderzoek nogmaals kort besproken en vergeleken met andere onderzoeken op het gebied van roken. Ook zullen een aantal tekortkomingen aan het onderzoek aan bod komen.

8.1 De effecten

Het lesprogramma lijkt net nadat alle 6 lessen gegeven zijn weinig effect te hebben. Er zijn wel effecten op attitudes en sociale invloed zichtbaar na de eerste 3 lessen in groep 7 maar na de volgende 3 lessen in groep 8 zijn deze effecten er niet meer en op de gedragsintentie lijkt zelf een negatief effect te ontstaan. Na deze laatste lessen in groep 8 gaan de leerlingen naar het voortgezet onderwijs, naar de brugklas. Halverwege de brugklas zijn er wel significante effecten te zien. Zo geven de interventieleerlingen vaker aan dat er minder mensen in hun omgeving zijn die roken dan de controleleerlingen. Zij ervaren minder sociale druk en hebben positievere attitudes ten aanzien van niet roken dan de controleleerlingen. Maar nog belangrijkere effecten zijn dat de interventiegroep een hogere intentie heeft om niet te roken en ze zijn ook daadwerkelijk minder gaan roken dan in de controlegroep. De mate waarin het lesprogramma gebruikt is door de leerkracht heeft invloed op dit effect. De leerlingen van de leerkrachten die de lessen zo goed mogelijk volgens de handleiding van het lesprogramma gegeven hebben, eventueel met gerichte aanvullingen, scoren beter op de gedragsdeterminanten van roken en op het rookgedrag zelf.

Het lesprogramma heeft in eerste instantie met deze resultaten toch niet helemaal voldaan aan de van tevoren vastgestelde succescriteria, namelijk dat (1) aan het einde van het eerste en tweede jaar van de interventie (na de lessen in groep 7 en 8) de kinderen in de interventieconditie meer vooruitgang hebben geboekt in belangrijke leeruitkomsten, zoals kennis, attitudes, eigen effectiviteit en sociale druk en intentie, (2) deze effecten blijven bestaan na de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs

Het eerste succescriterium is niet behaald net na de lessen, maar wel ongeveer een jaar later in de brugklas.

Een mogelijke verklaring voor dit verlate effect is dat zowel de interventie- als controleleerlingen nog erg tegen roken zijn op het basisonderwijs. Er rookt op dat moment nog bijna niemand en beide groepen scoren hoog op de verschillende determinanten van niet roken en er verandert op het basisonderwijs eigenlijk weinig in deze determinanten. Pas op de brugklas gaan deze determinanten veranderen en is ook pas voor het eerst te zien dat de interventieleerlingen iets met de informatie van *Ik (r)ook niet* gedaan hebben, doordat ze een hogere intentie houden en minder zijn gaan roken dan de controleleerlingen. Dit is ook duidelijk te zien in de effecten op gedragsdeterminanten zoals sociale druk en waargenomen rookgedrag van anderen (modelling). In de brugklas is goed te zien dat zowel in de interventie- als controlegroep in deze determinanten een verandering plaats heeft gevonden. Leerlingen ervaren meer sociale druk dan in groep 8 en geven ook aan dat meer mensen in hun omgeving roken. Echter, in de interventiegroep zijn deze determinanten wel significant minder veranderd dan in de controlegroep. In die zin heeft de interventie precies de effecten gehad die

beoogd waren met het lesprogramma, namelijk kinderen voorbereiden op de tijd na dat ze overgegaan zijn van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs.

Het onderzoek opent wel de discussie over de vraag of het effect in de brugklas groter geweest zou zijn als de effecten die behaald waren in groep 7 ook in groep 8 nog aanwezig waren geweest. Uit onderzoek is bekend dat er vaak op langere termijn een daling te observeren is in de effecten van een lesprogramma over roken op bepaalde uitkomstvariabelen. Vooral de effecten op kennis worden op lange termijn snel minder, maar ook de effecten op attitudes en sociale vaardigheden worden minder (Hwang et al, 2004). Dit onderzoek laat eveneens zien dat attitudes aan het begin van de lessen in groep 8, weer op hetzelfde niveau zijn als aan het begin van de lessen in groep 7, terwijl de interventieleerlingen in vergelijking met de controleleerlingen wel significant hoger scoorden op attitudes over de nadelen van roken na de lessen in groep 7. Dit lijkt te bevestigen dat effecten inderdaad snel minder worden. Na de lessen in groep 8 wordt het verschil tussen de twee groepen weer groter en dit verschil blijft voortduren tot en met de laatste meting van dit onderzoek in de brugklas.

Ook interessant in dit kader is het resultaat dat de intentie om niet te roken na groep 7 zowel in de interventiegroep als controlegroep daalt, maar dat deze in de brugklas weer stijgt. De interventiegroep heeft net na de lessen in groep 8 bovendien een significant lagere intentie om niet te gaan roken dan de controlegroep. In de brugklas hebben de interventieleerlingen daarentegen juist weer een significant betere intentie om niet te gaan roken. Een mogelijke verklaring voor dit bijzondere effect is dat leerlingen in groep 8 al veel meer bezig zijn met het zich voorbereiden op de middelbare school en nadenken over het wel of niet gaan roken is daar een onderdeel van. Door de lessen zijn de interventieleerlingen meer geïnformeerd over de voor- en nadelen van roken, maar ook over hoe moeilijk het is om bepaalde druk te weerstaan. Hierdoor beseffen de leerlingen dat het waarschijnlijker moeilijker is om niet te roken dan verwacht, waardoor ze realistischere verwachtingen over roken ontwikkelen. In de brugklas zijn deze leerlingen wel beter voorbereid en aan de hand van onder andere positieve feedback op basis van succeservaringen zien ze dat ze goed om kunnen gaan met allerlei sociale druk. Hun intentie om niet te roken wordt daardoor weer hoger.

Een volgende vraag is vervolgens of de effecten in de brugklas blijven bestaan als de jongeren ouder worden. Op zich is het feit dat het roken uitgesteld wordt al een belangrijk resultaat. Uit onderzoek komt immers naar voren dat het vroeg beginnen met roken een belangrijke voorspeller is van regulier roken op latere leeftijd. Ook hebben jongeren die later zijn gaan roken, minder moeite om met roken te stoppen dan jongeren die op zeer jonge leeftijd (10-12 jaar) zijn begonnen (Breslau, 1996). Chassin e.a. (2000) vonden wel dat rookgedrag op de leeftijd van 18 jaar volwassen rookgedrag nog beter voorspelt dan rookgedrag op jongere leeftijd, wat het belang van het vasthouden van het effect benadrukt. Onderzoek wijst echter ook uit dat effecten van interventies op het gebied van roken vaak niet beklijven tot de leeftijd van 18 jaar (Wiehe e.a. 2005, Chassin e.a. 2000). De effecten van de interventies verwateren wel minder snel als er herhalingsactiviteiten (boosterssessies) gedaan worden (Skare e.a. 2003; Dijkstra e.a. 1999). Nog een meting over één of twee jaar kan verder uitsluitel geven over de lange termijn effecten van *Ik (r)ook niet* en over de noodzaak van boosterssessies.

Een opmerkelijk resultaat is ook dat als in plaats van experimenteelgedrag de lifetime prevalentie van roken meegenomen wordt er geen effect te zien is. Kinderen blijven door het lesprogramma niet vaker nooit rokers. Dit betekent dat het lesprogramma geen invloed heeft op het ooit eens uitproberen van een sigaret, maar wel op het doorgaan met roken. De vraag is vervolgens of dit erg is. Moeten we als doel hebben om al het

roken te voorkomen, ook het eenmalig nemen van een trekje van een sigaret? Of is het vooral belangrijk om het experimenteren en het regelmatig roken te voorkomen?

Vooraf determinanten zoals sociale invloed, attitudes zijn veranderd door het lesprogramma. Zo is de sociale druk om te gaan roken door het aanbieden van sigaretten minder toegenomen in de interventiegroep en ook percipieert de interventiegroep minder mensen in hun omgeving die roken. Uit hoofdstuk 4 komt naar voren dat een deel van deze determinanten die veranderd zijn door de interventie inderdaad voorspellers zijn van het beginnen met roken en/of van de intentie om wel of niet te gaan roken (mediërende determinanten). Dit zijn de attitudes over de nadelen van roken, gepercipieerde rookgedrag van de brede omgeving (modellering vrienden en klasgenoten) en sociale druk door het aanbieden van sigaretten. Het gepercipieerde rookgedrag van de kernomgeving (ouders, broers en zussen en beste vriend) is wel significant veranderd door de interventie, maar het rookgedrag van deze kernomgeving heeft in dit onderzoek geen invloed op het beginnen met roken en de intentie om te gaan roken. Het feit dat er in het lesprogramma *Ik (r)ook niet* drie mediërende determinanten zitten, is een belangrijk resultaat. Uit een meta-analyse naar de effecten van psychosociale rookpreventie programma's komt namelijk naar voren dat de aanwezigheid van minstens twee mediërende factoren binnen een programma de kans op het effect op rookgedrag verhogen (Hwang et al, 2004). Één mediërende factor is niet voldoende.

Een determinant die niet veranderd is door het lesprogramma is de gepercipieerde eigen effectiviteit. Eigen effectiviteit heeft echter wel een significante invloed op de intentie om te gaan roken. Er is in de brugklas wel te zien dat de eigen effectiviteit in de interventiegroep hoger is dan in de controlegroep (niet statistisch significant). De vraag is wel of dit verschil zich tussen twee groepen doorzet als de leerlingen ouder worden.

8.2 Gebruik van het lesprogramma

De leerlingen van de leerkrachten die de lessen zo volledig en goed mogelijk volgens de handleiding van het lesprogramma gegeven hebben, scoren beter op de gedragsdeterminanten van roken en op het rookgedrag zelf. Dit bevestigt, de resultaten uit andere onderzoeken, waar geconcludeerd wordt dat een programma effectiever is als deze getrouwer gevolgd wordt (Blakely e.a., 1987; Dane e.a., 1998; Fullan e.a. 1977, McGrew e.a., 1994; Taggart e.a. 1990).

Er is een aantal activiteiten dat minder vaak uitgevoerd is. Dit zijn vooral de activiteiten in groep 8. Zo heeft toch meer dan een kwart van de leerkrachten geen campagnemiddelen gemaakt of het certificaat 'Ik rook niet' gebruikt en eenderde heeft niet met de leerlingen afgesproken hoe zij zouden reageren in situaties waarin zij een sigaret aangeboden krijgen. Een belangrijke uitkomst is dan ook dat de eigen effectiviteit van de leerkracht in groep 8 om het lesprogramma uit te voeren significant geassocieerd is met volledigheid van gebruik van het programma. In andere studies is ook naar voren gekomen dat het gebruik van een lesprogramma, in dit geval AIDS voorlichting, o.a. bepaald wordt door de eigen effectiviteit van de onderwijzer in het gebruik van het lesprogramma (Paulussen, 1994). In het huidige onderzoek is wel interessant om te zien dat deze eigen effectiviteit minder van belang is bij het gebruik van het lesprogramma in groep 7. Een mogelijke verklaring is dat de lessen in groep 7 dichter bij de vaardigheden van de leerkracht staan. Deze lessen zijn immers meer gericht op verbetering van kennis over roken en tabak, terwijl de lessen in groep 8 o.a. als doel hebben om vaardigheden aan te leren om voor je mening uit te komen en de mening die kinderen gevormd hebben eigen te maken.

8.3 Tekortkomingen onderzoek

De scholen zijn at random toegewezen aan de controle en interventiegroep, hierdoor is de kans op selectie bias klein. Er zijn wel een aantal verschillen in achtergrondkenmerken tussen de groepen. Deze verschillen zijn toevallig en gegeven de randomisatie op groepsniveau verklaarbaar. In de analyses is voor de zekerheid wel voor deze verschillen in achtergrondkenmerken tussen interventie- en controlegroep gecorrigeerd. Het is mogelijk dat er selectie ontstaan is door selectieve non-respons. De non-respons groep bij de eerste nameting is daarom vergeleken met de respons groep. De leerlingen uit de non-respons groep zijn vaker van niet-westerse herkomst, hebben vaker ouders zonder baan of weten de werksituatie van hun ouders niet, hebben vaker een ander geloof dan het christelijke geloof en zijn vaker ouder dan de kinderen die wel gerepsondeerd hebben. Daarnaast roken ze al vaker bij de nulmeting dan de responderende kinderen. De non-respons verschilt niet tussen interventie- en controlegroep.

Aangezien het effect gemeten werd op basis van zelfrapportage, kan er sprake geweest zijn van sociaal wenselijke antwoorden, vooral in de interventiegroep. Niet uit te sluiten is dat er op de interventiescholen een neiging was om roken tijdens vervolgmetingen minder te rapporteren. Een mogelijkheid om deze informatie bias weg te nemen zou een meer objectieve dataverzameling (zoals cotinine-meting) geweest zijn. Er is in dit onderzoek echter bewust besloten om geen gebruik te maken van cotinine-meting om het wel of niet roken te meten. Een belangrijke reden hiervoor was dat leerlingen van deze leeftijd vaak niet dagelijks roken, waardoor het moeilijker wordt om roken vast te stellen via urine, bloed of speeksel. Cotinine is namelijk minder dan twee dagen aanwezig in deze lichaamsstoffen. Een andere reden betrof de hoge kosten van een dergelijke meting.

8.4 Aanbevelingen

Het onderzoek laat zien dat getrouw gebruik van het lesprogramma essentieel is voor het effect. Bij verder gebruik van dit lesprogramma is het daarom van belang om dit te benadrukken en het goede gebruik te stimuleren, o.a. door leerkrachten goed te trainen in het gebruik van het lesprogramma. Uit dit onderzoek komt immers ook naar voren dat leerkrachten die aangeven dat ze vooraf voldoende geïnformeerd zijn over het lesprogramma, het vollediger gebruiken.

Een aantal activiteiten is minder goed uitgevoerd. Hierbij gaat het vooral om activiteiten in groep 8. Dit heeft deels te maken met de eigen effectiviteit van de leerkrachten om deze lessen te geven. Het gaat vooral om activiteiten die gericht zijn op de mening van leerlingen over roken en hun vaardigheden om niet te roken eigen te maken. Het is van belang om na te gaan hoe deze onderdelen beter ingevoerd kunnen worden en of er ook andere lesmethodes, voor de leerkracht makkelijker uitvoerbaar, te ontwikkelen zijn, waarmee leerlingen hun mening en vaardigheden om niet te roken weten te bestendigen. Bij nieuwe methodieken kan gedacht worden aan het ontwikkelen van implementatie intenties. Implementatie intenties worden ingezet als een methodiek om de relatie tussen goede voornemens (intenties) en gedrag te versterken. Volgens Gollwitzer (1993) is er een verschil tussen principes die zijn gerelateerd aan het vormen van een intentie en principes die zijn gerelateerd aan het uitvoeren van intenties. Waar het bij de eerste principes veelal gaat om nadenken over doelen en consequenties, gaat het bij de tweede principes veeleer om nadenken over concrete procedures en acties die nodig zijn om goede voornemens in de praktijk te brengen. Eerste buitenlandse onderzoeken naar het effect van het laten ontwikkelen van een implementatie intentie door leerlingen over

hoe ze denken een aangeboden sigaret te gaan weigeren, zijn veelbelovend (Sheeran e.a., 2005).

Het effect is nu vooral zichtbaar in de brugklas. Of dit effect stand houdt een of twee jaar later is echter nog niet duidelijk. Het zou goed zijn om inzicht te krijgen in deze nog langere termijn effecten van het lesprogramma *Ik (r)ook niet* op de determinanten van roken en het rookgedrag zelf, en hoe deze eventueel worden gemedieerd door lessen rookpreventie die in de onderbouw van het voortgezet onderwijs gegeven worden.

9 Referenties

AARTS H, PAULUSSEN TH, WILLEMSE G, SCHAALMA H, BOLMAN C, NOOYER J de. Prevention of cardio-vascular diseases: a review of international effect research on the prevention of smoking among the youth. Woerden: NIGZ, 1997.

AJZEN I. The theory of planned behavior. *Org Behav Human Decision Processes* 1991;50:179-211.

AUSSEMS M. Smoking prevention: comparing in-school, tailored out-of-school, and booster interventions. Thesis University Maastricht, 2003.

BLAKELY CH, MAYER JP, GOTTSCHALK RG, SCHMITT N, DAVIDSON WS, ROITMAN DB, EMSHOFF JG. The fidelity-adaptation debate: implications for the implementation of public sector social programs. *Am J Community Psychol* 1987;15(3):253-268.

BRESLAU N, PETERSON EL. Smoking cessation in young adults: age at initiation of cigarette smoking and other suspected influences. *Am J Public Health* 1996;86:214-220.

BRUG J, SCHAALMA H, KOK G, MEERTENS RM, MOLEN HT van der. Gezondheidsvoorlichtingen gedragsverandering: een planmatige aanpak. Assen: Van Gorcum, Open Universiteit Nederland, 2000.

CHASSIN L, PRESSON CC, PITTS SC, SHERMAN SJ. The natural history of cigarette smoking from adolescence to adulthood in a midwestern community sample: multiple trajectories and their psychosocial correlates. *Health Psychol* 2000; 19(3) 223-231.

CONNER M, NORMAN P eds. Predicting health behaviour. New York: Open University Press, 2005.

CÔTÉ F, GODIN G, GAGNÉ C. Identification of factors promoting abstinence from smoking in a cohort of elementary schoolchildren. *Prev Med* 2004; 39(4): 695-703.

CUIJPERS P. Effective ingredients of school-based drug prevention programs: a stematic review. *Addict Behav* 2002b;27:1009-23.

DANE AV, SCHNEIDER BH. Program integrity in primary and early secondary prevention: are implementation effects out of control? *Clin Psychol Rev* 1998;18(1):23-45.

DIJKSTRA M, MESTERS I, VRIES H de, et al. Effectiveness of a social influence approach and boosters to smoking prevention. *Health Educ Res* 1999;14:791-802.

FULLAN M, PROMFRET A. Research on curriculum and instruction implementation. *Rev Educ Res* 1977;47(1):335-397.

GOLLWITZER PM. Goal achievement: The role of intentions. *Eur Rev Soc Psychol* 1993; 4: 141-185.

HWANG MS, YEAGLEY KL, PETOSA R. A meta-analysis of adolescent psychosocial smoking prevention programs published between 1978 and 1997 in the United States. *Health Educ Behav* 2004; 31(6): 702-19.

KOSTER AJ. Het aanbod van onderwijsverzorging: een evaluatie-onderzoek. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 1995.

MCGREW JH, BOND GR, DIETZEN L, SALYERS M. Measuring the fidelity of implementation of a mental health program model. *J Consult Clin Psychol* 1994;62(4):670-678.

NHS CENTRE FOR REVIEWS AND DISSEMINATION. Preventing the uptake of smoking in young people. *Effective Health Care Bull* 1999; 5 (5).

O'LOUGHLIN J, PARIDIS G, RENAUD L, SANCHEZ GOMEZ L. One-year predictors of smoking initiation and of continued smoking among elementary schoolchildren in multi-ethnic, low-income, inner-city neighbourhoods. *Tobacco Control* 1998;7: 268-275

PAULUSSEN TGW. Adoption and implementation of AIDS education in Dutch secondary schools. Proefschrift Universiteit Maastricht, 1994.

SHEERAN P, MILNE S, WEBB TL, GOLLWITZER PM. Implementation intention and health behaviour. In: *Predicting health behaviour*. Conner M, Norman P, eds. New York; Open University Press, 2005.

SKARE S, SUSSMAN S. A review of 25 long-term adolescent tobacco and other drug use prevention program evaluations. *Prev Med* 2003; 37:452-74.

STIVORO-Rookvrij. Roken, de harde feiten : Jeugd 2004. Den Haag: STIVORO-Rookvrij, 2004.

TAGGART VS, BUSH PJ, ZUCKERMAN AE, THEISS PK. A process evaluation of the District of Columbia "Know your body" project. *J School Health* 1990;60(2):60-66.

WIEHE SE, GARRISON MM, CHRISTAKIS DA, EBEL BE, RIVARA FP. A systematic review of school-based smoking prevention trials with long-term follow-up. *J Adolescent Health* 2005; 36: 162-169.

A Lessen

Les 1 en 2: tabaksrook en de gevolgen ervan

Lesonderdeel	Doel	Inhoud	Middle	tijd
Voorbespreking	Verzamelen materiaal	Voorbespreking welke bronnen verzameld gaan worden door leerlingen	Handleiding	15 min.
Inleiding	Welke stoffen zitten er in tabak	Leerlingen zoeken in hun bronnen welke stoffen er in tabak zitten	Verzamelde bronnen	15 min.
Kern	Kennis over werking van stoffen in tabak	Leerlingen onderzoeken mbv de middelen hoe de stoffen in tabak werken en maken een werkstuk of muurkrant	Informatiebladen Knipbladen Verzamelde bronnen	60 min.
Verwerking	Leerlingen trekken conclusies over de gevolgen van roken	Klassikale bespreking van de resultaten van het onderzoek	Werkstuk of muurkrant	30 min.

Les 3: niet-roken is een keuze

Lesonderdeel	Doel	Inhoud	middel	tijd
Inleiding	Activeren kennis uit les 1 en 2	Herhaling conclusies uit les 1 en 2		5 min.
Kern	Leerlingen realiseren zich dat meer mensen niet roken dan wel roken	Klassikale bespreking van het interview met ouders over roken	Resultaten interview Bord	25 min.
Verwerking	Leerlingen hebben inzicht in de keuzes die hun ouders tav roken hebben gemaakt. Leerlingen hebben voor zichzelf besloten niet te gaan roken en hebben dit in een <i>Rook niet afspraak</i> vastgelegd.	Reflectie op de antwoorden van het interview met de ouders en bespreken van mogelijkheid van een <i>Rook niet afspraak</i>	Bord Resultaten interview <i>Rook niet afspraak</i> en begeleidende brief voor ouders uit de bijlage	20 min.

Tabel: schematische weergave van de lessen voor groep 8

Les 1 en 2: beïnvloeding van (consumptie)gedrag

Lesonderdeel	Doel	Inhoud	middel	tijd
Inleiding	Ophalen kennis over de gevolgen voor de gezondheid van tabak en bewustwording van factoren die consumptiegedrag beïnvloeden	Schadelijke en verslavende werking van stoffen in rookwaar wordt besproken en aangegeven wordt dat beïnvloeding een belangrijke reden is waardoor men toch gaat roken		15 min
Kern	Leerlingen begrijpen de invloed van familieleden, leeftijdgenoten, idolen en reclame bij de keuze om wel of niet te roken. Ze weten wat verslaving is en waarom het dus belangrijk is om je m.b.t. roken niet door je omgeving te laten beïnvloeden.	Trudy Prins van STIVORO vertelt over hoe mensen worden beïnvloed bij de keuze om wel of niet te gaan roken. Er wordt uitgelegd wat verslaving is.	handleiding videoband video	30 min
Verwerking	Leerlingen kunnen hun mening uiten om niet te roken	Leerlingen maken middelen waarmee ze uiting geven aan hun mening niet te willen roken	knutselmateriaal	Vanaf 60 min.

Les 3: volharden van de mening niet te roken

Lesonderdeel	Doel	Inhoud	middel	tijd
Inleiding	Leerlingen worden zich bewust dat er situaties zijn waarin ze moeten uitkomen voor hun mening niet te roken	Besproken wordt dat leerlingen in situaties zullen komen waarin ze hun mening niet te willen roken moeten uiten	handleiding	5 min.
Kern	Leerlingen worden zich bewust dat er meerdere manieren zijn om te uiten dat ze niet willen roken	In een klassengesprek worden verschillende situaties en manieren om uiting te geven aan het niet willen roken besproken	handleiding	15 min.
Verwerking	Leerlingen leren hun mening te uiten en te behouden in situaties waarin er druk op hen wordt uitgeoefend	Leerlingen oefenen door middel van een spelactiviteit hoe ze reageren op verschillende situaties waarin ze in aanraking komen met roken	instructievideo begeleiden van een rollenspel spelactiviteit met behulp van spelkaartjes	40 min
Afsluiting	Leerlingen nemen zich nogmaals voor niet te gaan roken en voelen zich in staat hun mening vast te houden en te uiten in moeilijke situaties	Leerlingen worden gestimuleerd het certificaat te ondertekenen en daarmee hun voornemen niet te gaan roken en hun vaardigheid om hun eigen mening te uiten, te onderstrepen	certificaat <i>ik rook niet</i>	15 min